

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ ЖАНА
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 07.23.674

Кол жазма укугунда

УДК 930.85:64512(575.2)(04)

САТЫБАЛДИЕВА ЧЫНЫХАН ТОПЧУБАЕВНА

КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ КИЛЕМ ТОКУУЧУЛУК ӨНӨРҮ
(XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы)

07.00.07 – этнография, этнология жана антропология

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Б. Сыдыков атындагы эл аралык Кыргыз-Өзбек университетинин “Тарых жана философия” кафедрасында аткарылды

Илимий консультант: **Асанканов Абылабек**, тарых илимдеринин доктору, профессор. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институтунун директору.

Расмий оппоненттер: **Каратаев Олжобай Кубатбекович**, тарых илимдеринин доктору, профессор. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын профессору.

Калыш Аманжол Боранбайулы, тарых илимдеринин доктору, профессор. Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин Тарых факультетинин археология, этнология жана музееология кафедрасынын профессору.

Назаров Насреддин Атакулович, тарых илимдеринин доктору, профессор. Ташкент областтык Чырчык мамлекеттик педагогикалык институтунун профессору.

Жетектөөчү мекеме:

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых институтунун “Кыргызстан тарыхы жана этнология” кафедрасы. (Бишкек ш. Раззаков к., 51)

Диссертация 2024-жылдын 28-июнунда саат 14.00 Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д 07.23.674 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Коргоонун онлайн шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/072-tsx-zg7-bvj>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасында (720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265 а.), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) ошондой эле <https://vak.kg/> сайтынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265 «а».

Автореферат 2024 -жылы 24 –майда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
т.и.д., профессор:

Бисбулатова А.Р

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз элинин маданий мурастарынын бири болуп салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү саналат. Бул көркөм кол өнөрчүлүк кыргыздардын чарбасы, маданияты, социалдык байланыштары, алардын материалдык жана руханий дүйнөсү жөнүндө маалымат бере ала турган баалуу тарыхый-этнографиялык булак катары терең мааниге ээ. Ошого карабастан кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү, жүндү иштетүүдөгү, салттуу килем токуудагы кылымдап топтолгон элдик билими, тажрыйбасы, кыргыздардын социалдык-маданий байланыштары, алардын килем көчөттөрүндө чагылдырылган дүйнө таанымы, эстетикалык баалуулуктары, кыргыз үй-бүлөсүнүн салттуу турмуш-тиричилигиндеги килем буюмдарынын мааниси, токулган салттуу килемдердин функционалдык өзгөчөлүктөрү, килем токуу учурундагы ага байланышкан кыргыздардын салттары алигиче кыргыз этнология илиминде атайын изилдөө объектиси жана предмети боло элек. Кыргыз килеминин ажарын ачып турган көчөттөрүнүн семиотикалык эволюциясы да дээрлик изилденбеген.

Ааламдашуунун капшабы биринчи кезекте салттуу кол өнөрчүлүккө тийди. Анын таасири өзгөчө XX к. экинчи жарымында сезиле баштаган - табигый ресурстардын негизинде өнүгүп келген кол өнөрчүлүктүн базасы тарып, анын элдик салттары унутула баштаган абал жаралды. Ошол эле учурда ар бир этнос өзүнчөлүгүн сактап калууга аракет кылган тенденция да пайда болду. Учурда өлкөбүздө салттуу маданиятты сактоо жана жандандыруу маселелери мамлекеттик деңгээлде көтөрүлүп жатат. Улуттук нарк-элдин руханий маданиятынын курамдык бөлүгү, ал өзгөчө идеялардын жана туруктуу элдик эрежелердин негизинде калыптанаары белгиленди¹. Кыргыздардын жекече чыгармачылыкты элдик салттар менен терең айкалыштырган үй өндүрүш жүрүмү өз ара жардам, бири-бирин колдоо, меймандостук ж.б. сыяктуу байыртан келаткан асыл сапаттар менен коштолгон жана аларды бекемдеген. Килем даярдоо жүрүмү да мындан четте калган эмес. Анын артында жогоруда айтылгандардан сырткары өз ишине берилгендик, эмгекчилдик, кооздукка умтулуу сыяктуу нарктуу сапаттар турат. Килем токуунун жүрүшү айтылган көөнөрбөс элдик салттарды, чеберчиликти кийинки муундарга өткөрүп берүүнүн да мектеби болуп саналат. Бул жүрүм элдик педагогиканын мыкты ыкмалары менен ишке ашырылган.

Ошондуктан, кыргыздардын салттуу материалдык жана руханий маданиятынын тарыхын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү аркылуу

¹ Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н.Жапаровдун Жарлыгы: “2022-2027- жылдарга улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө улуттук программаны бекитүү тууралуу” (2022-жылдын 30-августу ПЖ № 303)

изилдөө менен анын элдик салттарынын сакталып жана кайра жандануусуна, азыркы жана кийинки муундардын элибиздин нарктуу дөөлөттөрүн аңдап билүүсүнө жана аларды туу тутуусуна, улуттук баалуулуктар менен сыймыктануусуна, алардан нарктуу адеп-ахлак башаттарын табуусуна жетишүүгө болот.

Диссертациялык иштин темасынын ири илимий программалар жана илимий- изилдөө иштери менен байланышы: диссертациялык иш Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин “Тарых жана философия” кафедрасында аткарылды жана жеке демилгелүү иш болуп эсептелет.

Диссертациялык иштин негизги максаты: Кыргыз элинин салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүн комплекстүү изилдөө.

Максатка ылайык төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- XIX кылымдын аягы жана – XX кылымдын башындагы салттуу кыргыз килем токуу кол өнөрчүлүгүн өз алдынча материалдык маданияттын бир бөлүгү катары калыптанышын көрсөтүү;

- кыргыздардын салттуу килеминин негизги каражаттарын: жүндү (койдун, эчкинин, төөнүн) жана андан жасалган жиптердин түрлөрүн килем токууга даярдоо, алардын боёо ыкмаларын ачып берүү жана килем жана килем буюмдарын токууда колдонулуучу эмгек куралдарынын даярдалышын аныктоо;

- оюм-чийимдердин, символдордун жана белгилердин семантикасын ачуу, килем композициясында алардын пайда болуу жана бекемделишинин себептерин ачып берүү;

- салттуу килем токуу өнөрүн сактоо, өнүктүрүү жана аны социалдык-маданий чөйрөдө ишке ашыруу үчүн килем токуунун сакталып калуу маселесин ачып берүү;

- кыргыздардын килем токуу жүрүмүн (процесси) жана токуунун салттуу ыкмаларын талдоо;

- кыргыздардын салттуу килемдерине түшүрүлгөн көчөттөрдөгү (орнаменттериндеги) курчап турган чөйрөнүн чагылдырылышын аныктоо менен бирге табынуучулук маанисин ачып берүү;

- килем токуу жүрүмүнө байланышкан кыргыздардын каада-салттарын, үрп-адаттарын жана ырым-жырымдарын ачып көрсөтүү;

- салттуу килем жана килем буюмдарынын түрлөрүнүн пайдалануу чөйрөсүн көрсөтүү менен азыркы мезгилдеги кыргыз килем токуу өнөрүнүн өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- Борбордук Азия жана Фергана өрөөнүндөгү элдердин килем токуу өнөрүнүн кыргыздардын салттуу килем токуу өнөрү менен маданий байланыштарын көрсөтүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргызстандагы этнология илиминде алгачкы жолу кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү изилдөөнүн объектиси катары каралат:

- кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү экспедициялык талаа материалдардын, музейдеги килем жана килем буюмдары жана аларга байланыштуу болгон экспонаттардын, көркөм эпикалык чыгармалардын жана тарыхый-этнографиялык адабияттардагы маалыматтардын негизинде комплекстүү изилдөөгө алынды;

- кыргыздардагы салттуу килем жана килем буюмдарынын пайда болуу тарыхы изилденип, анын жергиликтүү кол өнөрчүлүк экендиги далилденди. Кыргыздар өзүнө таандык өзгөчөлөнгөн, башка этностордон айрымаланган салттуу килемди токушкандыгы жана турмуш тиричилигинде пайдалангандыгы аныкталды.

- салттуу коомдо салттуу килемдин негизи болгон койдун, эчкинин, төөнүн жүндөрүнүн даярдалышы, жиптердин ийрилиши жана боёлушу, алардын килемге ылайыктоо өзгөчөлүктөрү алгачкы жолу иликтенди;

- алгачкы жолу салттуу килем жана килем буюмдарынын токуу куралдарын даярдоонун жана чеберчилигинин жүрүмү каралды. Ушул күнгө чейин изилденбей келген салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүндө колдонулган эмгек куралдары - ийиктин, токмоктун, сабоолордун түрлөрү жана жасоо ыкмалары көрсөтүлдү;

- салттуу килем жана килем буюмдарын токуу үчүн керектелүүчү жиптердин түрлөрү жана килем жасалуучу дүкөндү килем токууга даярдоо жүрүмү реконструкцияланып киргизилди;

- алгачкы жолу килем үчүн даярдалган жиптерди боёо үчүн табигый өсүмдүктөрдөн боёкторду даярдоо жана жүндү боёо ыкмалары көрсөтүлдү;

- кыргыздардын тиричилигинде кездешкен килемдин дагы бир формасы болгон араби килеми кыздарга турмушка узатып жатканда кошумча сеп катары берилип, анын кеңири таралуу себеби аныкталды;

- кыргыздарда килем токуу өнөрү чарбалык жана маданий турмуштун, салттуу коомдун тутумунун ажырагыс бир бөлүгү катары экендиги аныкталды;

- килемди токуу жүрүмүндөгү көрүнүштөр, андагы бай оюм-чийимдер аркылуу кошуна жашаган башка түрк элдери менен болгон этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштар бар экендиги такталды;

- кыргыздардын килем токуу өнөрүн изилдөө жүрүмүндө алардын байыркы архаикалык орнаменталдык белгилери аныкталып, салттуу килемдин орнаменттеринин семантикалык жана семиотикалык маңыздары алгачкы жолу изилденүүгө алынды;

- кыргыздардагы килем токуу жүрүмүндөгү пайда болгон, калыптанган жана ушул күнгө чейин жеткен айрым каада-салттар жана ырым-жырымдар изилденди;

- кыргыз үй-бүлөсүнүн салттуу үй турмушунда салттуу килем токуучулуктун ролу, көп кылымдык этномаданий байланыштар жана коңшу элдердин килем токуу өнөрүндөгү көркөм салттарынын өз ара таасири боюнча изилдөө жүргүзүлгөн;

- кыргыздардын башка элдерден айрымаланган жарым-көчмөн жашоодогу килем жана килем буюмдарынын түрлөрүнүн тажрыйбалык мааниси, колдонулган чөйрөсү көрсөтүлдү;

- кыз балдарды килем токуучулук аркылуу эмгекке тарбиялоонун жана үйрөтүүнүн, эрезеге жеткирүүнүн элдик өзгөчөлүктөрү аныкталды жана изилденди.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

- килем токуу салты, андагы колдонулган негизги чийки заттар жана орнаменттер (оймо-чиймелер) кыргыздардын чарбасынын негизги түрү - мал чарбачылык, ал эми дыйканчылык – чарбанын кошумча түрү болгондугун далилдейт. Килем токуу жүрүмүнүн жана токуу ыкмаларынын өзгөчөлүктөрүнүн негизинде кыргыздардын килем токуусу жергиликтүү мүнөзгө ээ экендиги, ал өз алдынча өнүккөн көрүнүш экендиги, жеке өзгөчөлүктөрү менен башка элдердин килемдеринен айрымаланары тууралуу жыйынтык чыгарууга болот. Мал чарба продукциясынын өндүрүлүшү (жүн), күндөлүк жашоо-турмуш, кошуна элдер менен ар кандай байланыштары кыргыздардын өзүнө гана таандык килем токуу салтын пайда кылган;

- иштин практикалык мааниси биринчи кезекте тарых, маданият тарыхы боюнча фундаменталдуу эмгектерди жазууда колдонула турган далилдүү материалдарды берери менен аныкталат. Маданиятты изилдөөчүлөрдүн, археологдордун, этнографтардын жана тарыхчылардын изилдөө ишине маанилүү көмөк көрсөтө алат;

- жогорку окуу жайлары, жана илимий мекемелер үчүн колдонмолорду иштеп чыгуу, маданияттын тарыхы эле эмес этнология, Кыргыз этнографиясы, Кыргызстан тарыхы, Кыргыз элинин материалдык жана руханий маданиятынын тарыхы предметтери үчүн окуу-методикалык колдонмо куралдарды, хрестоматияларды жазуу үчүн пайдалуу. Кыргыз килем музейин уюштуруу, арт-студияларды уюштурууга, туристтер үчүн салттуу кол өнөрчүлүк очокторун, картасы жана сүрөттөрү менен туристтик-маршрут буклеттерди жасоодо, интерактивдүү көргөзмөлөрдү уюштурууга (окуучулар, туристтер, кызыгуучулар үчүн), жергиликтүү жана мамлекеттик органдарга, эл аралык уюмдарга бизнес-инкубаторлорду түзүүгө негиз боло ала турган колдонмолорду түзүүгө пайдалуу болот.

- диссертацияда колдонулган талаа материалдарын системалаштырып, анын натыйжаларын килем токуу чеберлеринин практикалык иш-аракеттеринде колдонуп, кыргыз салттуу килеминин өндүрүлүшүн жандандырууда пайдаланылышы мүмкүн.

Коргоого төмөнкү жоболор коюлат:

- XIX кылымдын аягы жана – XX кылымдын башындагы салттуу кыргыз килем токуу кол өнөрчүлүгүн өз алдынча материалдык жана руханий маданияттын бир бөлүгү катары калыптанышын изилдөө жана килем токуу өнөрүнүн өнүгүшү боюнча тарыхнаамалык иликтөөлөр жүргүзүлгөнү килем токуу кол өнөрүнүн маанилүү багыт экендигин билдирет;

- Токулган килемдин негизин койдун, эчкинин жүнү жана төөнүн булалары түзгөн жана алардан чеберчилик менен жип, түк, түр, эриш, аркак, жоропторду даярдашкан;

- Килем үчүн даяр болгон жиптерди ар түркүн табигый боёк берүүчү өсүмдүктөрдүн жардамы менен керектүү түстөргө боёп алышкан. Кыргыздар боёктордун ичинен көбүнчө кызыл жана жашыл түстөргө басым жасашкан. Анткени кызыл түс жылуулукту, ал эми жашыл түс жашоону жана тирүүчүлүктү туюндурган. Аларды даярдоо, боёо жана колдонуу ыкмалары кыргыздардын көчмөн жашоосуна ыңгайлаштырылган;

- Килем токууда колдонулган эмгек куралдардын жасалуу материалдары, алардын колдонуу техникасы кыргыздын кол өнөрчүлүгүнүн бай экендигин көрсөтөт. Килем токуу үчүн эмгек куралдарын негизинен үй шартында эле үй ээлери өздөрү даярдашкан, айрым гана учурларда жергиликтүү усталарга буйрутма берип жасатышкан;

- Салттуу килемдерди даярдоо ыкмалары муундан муунга салт катары өткөрүлүп, килем жасоо жараяны аркылуу кыздардын жана келиндердин коомго социалдашуусуна өбөлгө түзгөн. Килем токуу өнөрү уз-чеберлердин биринен экинчисине, ал эми килемдин өзү муундан-муунга өтүп, өзгөчө үй-бүлөлүк, уруулук жана элдик баалуулуктардын бири катары эсептелинет;

- Килем жана килем буюмдарын даярдоодо токуу жүрүмүнүн татаалдыгы, каражаттардын кымбаттыгы жана танкыстыгы, акыл жана күч эмгегинин айкалышуусун талап кылганы килем жасоо түйшүктүү, ошол эле учурда баалуу да иш экенин далилдейт;

- Килемдерди жасалгалоо салттарынын жана көчөттөрдү шөкөттөөдөгү көптөгөн купуя белгилердин пайда болушу байыркы табынууларга жана ишенимдерге негизделген жалпы булактан келип чыккан. Алардын кооздугу, жалпы көрүнүшү жана жасалгасындагы өзгөчөлүктөрү кыргыздардын чарбалык жана маданий жашоо мүнөзү менен тыгыз байланышта болгон. Килемдерди жасалгалоодо кыргыздардын ишенимдери жана табынуулары айрым бир белгилер түрүндө чагылдырылган.

- Килем токуу жүрүмү кыргыздардын өзүнө тиешелүү салт-санаалар, ырым-жырымдар жана жөрөлгөлөр менен коштолуп турган. Килем токуу жүрүмү бул килем буюмун даярдоо жүрүмү гана эмес, эмгек аркылуу жаш кыздарды коомго даярдоо, социалдаштыруу жүрүмү да болуп эсептелген;

- Кыргыз элинин жашоо тиричилиги, үй эмеректери алардын диний ишенимдерине, каада-салттарына жана үрп-адаттарына байланыштуу жүргүзүлүп, килем токуу техникасын колдонуу менен жасалган буюмдар сакралдык мааниге ээ. Ошол эле учурда тажрыйбалык маанисин ушул күнгө дейре жогото элек.

Диссертанттын жеке салымы:

Бул илимий иште автор алгачкы жолу Кыргыз Республикасынын аймактарында болуп, жүндү, жипти, боёо жүрүмүн, токуу жүрүмүн өз көзү менен көрүп, салттуу килем токуучулук өнөрүн башталышынан тарта килем

даяр болгонго чейин кеңири талданды. Ош жана Баткен облустарындагы талаа экспедицияларынын мезгилинде топтогон этнографиялык талаа материалдарынын негизинде материалдык маданияттын бир бөлүгү болгон килем токуу салтынын тиешелүү көрүнүштөрүнө изилдөө жүргүзүлдү.

Андан тышкары Өзбек Республикасынын Хива шаарына, Тажик Республикасынын Хожент шаарына, Казак Республикасынын Астана, Россия Федерациясынын Москва жана Санкт-Петербург шаарларындагы 2011-2023-жылдарда топтолгон этнографиялык талаа изилдөөлөрүнүн материалдары кошумча катары каралды.

Ош жана Баткен облустарындагы талаа экспедицияларынын мезгилинде топтогон этнографиялык талаа материалдарынын негизинде килем токуу салтынын тиешелүү көрүнүштөрүнө талдоо жүргүзүлдү.

Изилдөөчү тарабынан бир катар төмөнкү жаңы этнографиялык материалдар илим чөйрөсүнө алгачкы жолу киргизилди:

- кыргыздардын жеке өзүнө тиешелүү болгон килемдери, ага керектелүүчү чийки заттар, эмгек куралдарын даярдоо өзгөчөлүктөрү, салттуу килемдерди жана килем буюмдарына керектелүүчү жиптерди боёодо аймактагы курчап турган флораны пайдалана билгендиги;

- кыргыздардын килем токуу жүрүмүнүн салттуу коомго аялдардын социалдашуусуна, айрыкча кыз балдардын ар тараптан тарбияланышына, бойго жетүүсүнө, өзүнчө турмуш курууга даяр болушуна белгилүү даражадагы таасири;

- Борбордук Азия элдеринин кол өнөрчүлүгү, килем буюмдарынын ар кандай түрлөрү жана формалары менен кыргыздын салттуу килем токуусунун этногенетикалык жана этномаданий байланыштары;

- килемдерди жана аларга байланышкан каада-салттардын семиотикасы, элдик көркөм чыгармачылыктын сырткы курчап турган дүйнө менен байланыштарын көрсөткөн материалдар;

- Кыргызстандагы жана Борбордук Азия килем көчөттөрүндөгү окшоштуктар жана айырмачылыктар, килем буюмдарынын декоративдик тутумунун калыптанышынын негизги мезгилдик алкактары.

Иштин апробацияланышы: Диссертациялык иштин негизги жоболору илимий тезис, макала катары ата мекендик жана чет өлкөлүк басылмаларда жарыяланган. Алардын жалпы саны 25 тен ашуун, анын ичинде РИНЦ системасында кирген 9, Web of Science системасына кирген 2 илимий макала бар. Илимий иштеги негизги ойлор, корутундулар, сунуштар диссертациялык изилдөөлөрдүн айрым бөлүмдөрү илимий жыйындарда, илимий конференцияларда апробацияланды. Диссертациялык иш Кыргыз-Өзбек университетинин тарых жана филология факультетинде кафедралардын бириктирилген отурумунда талкууланды.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башын камтыйт.

Географиялык алкагы: Кыргызстандын түштүк жана түштүк-батыш аймактары – Ош жана Баткен облустары тандалып алынды. Талаа изилдөөлөрү

кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү сакталып калган айылдарында жүргүзүлдү. Этнографиялык стационардык изилдөөнүн орду катары төмөнкү айылдар тандалып алынды: Баткен облусунун Лейлек районундагы Мурас (мурдагы Маргун) жана Баткен районундагы Бужум айылдары, Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Кара-Тейит жана Ноокат районундагы Каранай айылдары.

Кыргызстандын дал ушул аймактарында килем токуу кол өнөрчүлүгү пайда болуп, башка жактарга кенири жайылган жана ушул күнгө чейин салттуу килем жана килем буюмдарын токуу ыкмалары сакталып келатат.

Диссертациялык иштин структурасы жана көлөмү: Диссертациялык иш киришүүдөн, беш баптан, он жети бөлүмчөдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 315, тиркеме 200 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүгүндө теманын актуалдуулугу, изилдениши, диссертациянын максаты, милдеттери, анын жаңылыгы, апробацияланышы, структуралык бөлүнүшү сыяктуу маселелер ачылып берилди.

Биринчи бап **“Кыргыздардын салттуу килем токуу өнөрүн изилдөө тарыхнаамасы”** деп аталып, үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө **Совет дооруна чейинки иликтөөлөр** каралды. Борбордук Азия элдеринин материалдык маданияты, анын ичинде үй шартындагы көл өнөрчүлүгү, айрыкча XIX к. аягы –XX к. башында көптөгөн саякатчыларды, окумуштууларды кызыктырып, иликтөө жүргүзүүгө түрткү болгон. Окумуштуу изилдөөчү катары С.М.Дудин Орто Азиядагы элдердин килем токуучулук өнөрүн, анын материалын, техникалык каражаттарын, токуу технологиясын тыкыр изилдеп, системага түшүргөн.

Килемдер жөнүндөгү алгачкы олуттуу эмгек катары орустун аскер кызматкери генерал А.А. Боголюбовдун кол өнөрчүлүк көргөзмөсүн уюштурууга байланыштуу чыгарылган альбомдору каралат. А.А.Боголюбов Орто Азия килемдеринин кеңири коллекциясын чогултуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон жана алардын негизинде килемдерге изилдөө жүргүзгөн. Айрыкча автор Фергана өрөөнүндөгү анжияндык кыргыздардын, анын ичинен ичкилик урууларынын (кыпчак, кыдырша, төөлөс) килем токуучулук өнөрү менен алектенгенин белгилеген. Ал кыргыз элинин килем токуу өнөрү орто кылымдарда эле калыптанган байыркы кол өнөрчүлүк экендигин далилдеген. Барон А.Е. Фёлькерзам, Орто Азия элдеринин ичинен тажиктер, сарттар көбүнчө саймаланган сүрөттөр түшүрүлгөн сузаналарды² даярдашкан, ал эми кыргыздар, түркмөндөр, жарым-көчмөн маданиятты алып жүргөн элдер килем токуганды билишкен деп белгилеген. А.Фелькерзам кыргыздардын ар бир уруусунун эн тамгалары бар экендигин жана алардын токулган килем буюмдарында кездешерин да айткан. Окумуштуунун айтымында уруулук тамгалар XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында ферганалык кыргыздар тарабынан кыргыз килемдеринде орнамент катары пайдаланылган. Орус окумуштуусу В.К. Розвадовский өзүнүн эмгегинде атайын кустардык өндүрүш менен кол өнөрчүлүктүн жана искусствонун айырмачылыгын иликтеген. Ал азыркы Өзбек Республикасынын Анжиян облусундагы Айым кыштагында жашаган кыргыздардын килем токуу салтын изилдөөгө алган. Ал жерлик кыргыз аялдарынын килем токуу ишине жигердүү катышкандыгын белгилеген. В.К. Розвадовский килем токуучулук өнөрүн аркалагандар негизинен кыргыз аялдары болушкандыгын жана алардын килем токуу өнөрүн абдан мыкты өздөштүргөндүгүн белгилейт. Окумуштуулар И.П.Минаев, Д.Н.Логофет, С.Б.Броневский, Н.И.Гродеков, И.И.Гейер Орто Азиядагы килем токууга байланышкан айрым маселелерге токтолушкан.

² Сузана-бул отурукташкан элдердин дубалдарына кооздук иретинде пахта кебезинен жасалып, саймалаган көлөмдүү буюм (панолор).

Бул эмгектерде негизинен этнографиялык, экспедициялык материалдардын негизинде иликтөөлөр жүргүзүлүп, кыргыздардын салттуу килем токуучулук кол өнөрчүлүгүнө учкай саресеп салынып, атайын изилдөөгө алынбаган.

“Совет доорундагы иликтөөлөр” аттуу бөлүмдө Советтик мезгилдеги кыргыздардын салттуу килем жасоосунун технологиясы жана жасалга комплексинин семиотикалык мааниси каралган.

Алгачкылардан болуп кыргыздардын этнографиясына көңүл бурган окумуштуу С.М.Абрамзон Памир-Алай, ферганалык жана кашкарлык кыргыздар килем буюмдарын токуу менен алектенишкендигин, өзгөчө ичкилик урууларынын тобуна кирген кыргыздар килем токууну жогорку чеберчилик менен жасай алышкандыгын тастыктайт.

Е.И.Махова өзүнүн талаа материалдарынын негизинде жүргүзгөн изилдөөсүнүн жыйынтыгында кыргыздардагы токуучулуктун төрт түрүн көрсөтүп кеткен. Алардын ичинен түктүү килем – өтө татаал, ары мүшкүлдүү, көп убакытты жана каражатты талап кылган өзгөчө техника менен токулган килем деп көрсөтөт.

Россиялык этнограф Б.Х. Кармышева жергеталдык кыргыздардын жашоо тиричилигинде килем токуучулук өнөрүнүн орду жөнүндө жазып, ага кой, эчки жана төөнүн жүнүн колдонушкандыгын, кара-тегиндик кыргыздардын койдун жүнүн жылына эки жолу кыркып аларын баяндаган. Ал эми төөнүн чуудасын жулуп алышканын, б.а. төөнүн жүнүн кыркпай, кол менен чубатып (жулуп) алышкандыгын белгилеген.

1949-жылы археологдор С.И.Руденко менен М.П.Грязнов Россиянын Монголия менен чектешкен чыгыш чек арасындагы Пазырык дөбөлөрүн изилдешкен. Пазырыктын 5-дөбөсүн ачып, ал жерден толугу менен сакталып калган токулган килемди жана курак ыкмасы менен кооз кийизден жасалган буюмду табышкан.

А.Н.Бернштам, М.В.Рындин, окумуштуу С.В.Ивановдор кыргыз килемдериндеги орнаменттердин формаларын жана түзүлүштөрүн ар тараптуу изилдешкен. Ал эми профессор Э.Сулайманов кыргыздардын салттуу металл иштетүүсүндө жана ат жабдыктарында колдонулган орнаменттерге көңүл бурган.

Окумуштуу Г.А. Пугаченкова жана А.А. Миллер Орто Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын аймагында килем токуунун келип чыгуу мсаселесине токтолушкан. Белгилүү чыгыш таануучу жана чыгыш килемдери боюнча адиси Ф.В. Гогель жалпы Советтер бирлигиндеги элдердин килемдери жөнүндө маалымат берген.

Белгилүү орус окумуштуусу В.Г. Мошкова Орто Азия республикаларына 1929-1946-жылдардын арасында бир нече жолу этнографиялык илимий экспедиция уюштуруп, аталган аймактагы, аны ичинен Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын килем токуучулук өнөрүнүн өнүгүшү жөнүндө изилдөө жүргүзгөн. Каңды (каңглы) урууларынын өзгөчө килем токууга шыктуу экенин белгилеген.

Этнограф К.И. Антипина Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздардын материалдык маданиятын изилдеп, аймактагы кыргыздардын кол өнөрчүлүгүнө да көңүл бурган. Килем токуу техникасын иликтөөгө алып, токуу жүрүмүн толугу менен көрсөткөн.

К.Мамбеталиева Кызыл-Кыя жана Сүлүктү шаарларындагы кыз-келиндер килем токууну жакшы билишкенин, килем токуу кол өнөрчүлүгүнө кыз балдар 7-8 жашынан эле тартыларын жана килем токуунун ыкмаларын жаштайынан үйрөнө баштаарын жазган. Андан тышкары окумуштуу жергиликтүү килемдердин токулушу жана алардын көчөттөрү жөнүндө да маалымат берген.

Искусство таануучу Дж.Т. Уметалиева Кыргызстандын түштүгүндө азыркы Жалал-Абад облусунун аймагына кирген райондордогу килем токуу жөнүндө изилдөө жүргүзгөн. Ал килем буюмдарын токуу өнөрүнө токтолуп, искусство таануу багытында бир топ маанилүү маалыматтарды берген.

Совет доорундагы тарыхнаамада кыргыздардын салттуу материалдык маданияты белгилүү деңгээлде иликтөөлөргө алынган. Анын ичинде окумуштуулар кыргыз килемин элдик искусствонун предмети, этностун тарыхын, жашоосун, башка элдер менен болгон карым-катнашын далилдей ала турган тарыхый булак катары карашкан.

Үчүнчү бөлүм **“Постсоветтик мезгилдеги иликтөөлөр”** деп аталып, бул бөлүмдө эгемендик жылдардагы кыргыз илимий коомчулугу тарабынан изилденип жаткан тема боюнча жарыяланган эмгектер талдоого алынат.

Эгемендик жылдарда кыргыздардын унутула баштаган салттуу маданиятына анын ичинде материалдык маданияттын жаңыланып кайра жаралып жатканына көңүл буруу маселеси күчөгөн. Профессор А.А. Асанканов кыргыз таануу багытында 2005-2009-жж. аралыгында Кытай Эл Республикасына илимий экспедицияда болуп, маанилүү илимий этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүп келген.

Кыргыздардын ичинен чыккан дагы бир окумуштуу С. Аттокуров, кыргыздардын салттуу маданияты, анын ичинен кыргыздардын колдонмо искусствосундагы кол өнөрчүлүгүн изилдеген.

Профессор А.С. Көчкүновдун кыргыздардын көчмөн жашоодон отурукташууга өткөнү менен көпкө чейин турак жайынын ички көрүнүшүндө өзгөрүүлөр жүрбөгөндүгүн, тактап айта турган болсок жыйылган жүк жана анын айланасындагы буюмдар салттуу бойдон кала бергендигин көрсөткөн.

Профессор О.К. Каратаев кыргыздардын килем токуу процессинде кездешүүчү терминдерге мүнөздөмө берип кеткен. Ал кыргыз эн тамгалары менен Орхон-енисей алфавиттерин салыштырып жана Энесайдагы (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы) руна жазуулары ж.б. аска-таш беттериндеги чегилген тамгалар, маданий эстеликтер кыргыздарга таандык экендигин белгилеген.

Профессор А.М. Мокеев өзүнүн эмгегинде алтай элдери менен кыргыздардын материалдык маданияты аркылуу этногенетикалык байланыштарына токтолгон.

В.Я. Бутанаев килем токуу өнөрүнүн өнүгүшү элдин жашаган аймагына жана жаратылыш шартына жана чарбасына көз каранды болгондугун белгилейт. Койдун, төөнүн, эчкинин жүнү, топоздун жүндөрү, жибек ж.б. чийки заттар жумшалганын белгилеген.

Окумуштуу жана белгилүү этнограф А.З.Жапаровдун кыргыздардын мал чарбасында кой жаныбарына өзгөчө мамиле жасалып алардан жашоо тиричилигине зарыл болгон эт, сүт, тери эле эмес, андан жүн буласы алынаарын айткан. Койдун жүнүнүн кылчыктуу жана жумшак болуп, ак, кара, боз болгон койлорду багышканын жазган. Мындай жүн булалары кыргыздардын кол өнөрчүлүгү үчүн абдан маанилүү болгону белгилүү.

Профессор Ч.Дж. Турдалиеванын маалыматы боюнча кыргыздар мал чарбачылыгы менен алектенип, дал ушул чарбанын жардамы менен өздөрүнүн материалдык жактан жетишип, бардар жашагандыктан мезгил-мезгили менен көчүп-конуп, малдын жайытын алмаштырып, жаратылышка эч кандай зыянын тийгизген эмес.

Орто Азиянын тарыхы жана этнографиясы боюнча белгилүү адис Э.И. Ларина, казак окумуштуусу, этнограф А.Х. Маргулан, маданият таануучу В.Б. Веймарн, белгилүү окумуштуу жана искусство таануучу Эльмира Гюль түркмөн элинин окумуштуусу, белгилүү этнограф О.А. Гундогдыевдин илимий эмгетеринде негизинен Орто Азиянын килем токуу кол өнөрчүлүгү изилденген.

Этнограф окумуштуулар Д.А.Функ жана Н.А.Томилов татарлардын элдик материалдык маданиятын изилдеп, ар түркүн түстөгү жүндөн жасалган жиптерден килемдер жасала баштагандыгын белгилешкен.

Профессор А.Р. Бикбулатова илимий монографиясында айылдагы кыргыз аялдарынын этносоциологиялык жана этномаданий өнүгүү динамикасын иликтеп, кыргыз аялдары салттуу маданиятты сактап турганын билдирген.

Окумуштуулар О.Э. Капалбаев, Н. Момунбаева, Н.Н. Султаналиева, А.Б. Мамытовалар кыргыздардын салттуу материалдык маданиятынын өзгөчөлүктөрүн изилдешкен. Ал эми Г. Жаманкулова, А.Ю. Мальчик токулган салттуу түктүү килемдердеги көчөттөргө талдоо жүргүзгөн.

Эгемендүүлүк жылдарда кыргыздардын салттуу маданиятына, көркөм кол өнөрчүлүгүнө арналган бир катар илимий эмгектер жарыяланып, диссертациялык иштер корголуп, кыргыз этнографиясы, кыргыздардын колдонмо искусствосу изилдөөгө алынып, жандана баштаган.

Диссертациялык иштин экинчи бабы **“Салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүн изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи, ыкмалары жана булактары”** деп аталып, үч бөлүмдөн турат, анын **“Маселени изилдөөнүн теориялык негизи”** деп аталган биринчи бөлүгүндө Борбордук Азиядагы жана анын ичинде кыргыз килемдеринин пайда болуу башаты каралды. Мында белгиленген бардык эмгектерге мүнөздүү нерсе, алардын сүрөттөлүшү, орнаменттердин аталыштары, авторлордун тыянактары эреже катары аз сандагы конкреттүү материалга негизделгендиги белгиленди.

Килемдер боюнча теориялык булактар, алынган материалдар салыштырма талдоо жасоо жолу менен иликтенди. Окумуштуулар жүндөн жасалган буюмдарды айрыкча килем жана килем буюмдарын колдонмо искусстводогу этнографиялык-тарыхый булак катары карашат. Орто Азиянын көчмөн элдеринин жана кошуна элдердин орнаменталдык искусствосу менен кыргыздардын көркөм чыгармачылык чыгармаларынын ортосунда белгилүү бир жалпылык бар. Бул багыттагы изилдөөлөр азырынча аягына чыга элек. Салттуу килемдер жана килем буюмдары тарыхчылар, этнографтар, маданият изилдөөчүлөр үчүн булак базасы боло алат. Килем токуу салттарын изилдөө алардын этностук тарыхы, өндүрүштүк ишмердиги, руханий маданияты жана жашоо-турмушу менен тыгыз байланышта болгон башка тектеш жана коңшу этностор менен этногенетикалык жана этномаданий байланышын түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Илимий теориялык изилдөөлөрдөн улам байкалгандай Кыргызстандын табигый жана географиялык шартына карай токулган килем буюмдары ыңгайлуу жана практикалык жагынан алып караганда көчмөн шартта эң керектүү жана негизги буюм болгон. Ошону менен катар дайыма көчмөн мал чарбачылык жана жарым көчмөн шартында токуучулук кол өнөрчүлүгү кустардык деңгээлде жасалып, жогорку сапатка ээ болбогону менен, көчмөн жашоону алда канча жеңилдеткенин килем токуу кол өнөрчүлүгүн изилдөөнүн теориялык негиздеринен көрсөк болот. **Изилдөөнүн объектиси** - Кыргызстандын түштүк аймактарындагы XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү.

Изилдөөнүн предмети – XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүнүн багыттары.

Экинчи бөлүм **“Изилдөөнүн методологиясы жана ыкмалары”** деп аталат. Илимий ишти изилдөө учурунда кээ бир маанилүү деп эсептелинген эмпирикалык жана теориялык ыкмалардан колдонулду. Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхыйлуулук принциби түздү.

Жыйналган материалды изилдөө тарыхый фактыларды жана окуяларды себеп-натыйжа байланышында изилдөөнү, алардын ырааттуу өнүгүшүн жана өз ара байланышын камтыган историзм принцибине (тарыхый детерминизм) таяндык. Ошондой проблеманы комплекстүү изилдөөнү, анын бардык аспектилерин жана маселелерин бирдиктүү системалык структурадагы байланышты аныктоону, изилдөө предметинин формасы менен мазмунунун бирдиктүүлүгүнүн принциби эске алынды. Тарыхый булактарга жана адабияттарга методологиялык жактан объективдүү талдоо жүргүзүү маанилүү болуп, алардын жаралуу шартын, авторлордун инсандык өзгөчөлүгүн жана алар койгон максаттарды эске алууну талап кылат. Методологияны колдонуунун эң маанилүү учуру болуп маселенин жаралышы, изилдөө предметинин түптөлүшү, илимий теориянын калыптанышы, ошондой эле изилдөөдөн алынган натыйжанын чындыгына жетүү эсептелет. Кыргыз килемдери боюнча белгиленген бардык эмгектерге мүнөздүү нерсе, алардын

сүрөттөлүшү, орнаменттердин аталыштары, авторлордун тыянактары эреже катары аз сандагы конкреттүү материалга негизделген.

Аймактарда жүргүзүлгөн талаа экспедиция мезгилинде килем токуу чеберчилиги менен алектенген улуу муундун кол өнөрчүлөрүнөн маалыматтар чогултулду, *тикеден-тике байкоо* жүргүзүлдү (Ош, Баткен облустары). Автордун негизги изилдөө методу болуп, килем соккон уздардын иш-аракети жүрүп жаткан жерлерде, үйлөрдө токуу жүрүмүнө тикеден тике катышып, *байкоо ыкмасы* менен (метод включенного наблюдения) этнологиялык изилдөөлөрүнө ылайык килем токуу үчүн жүндү даярдап алуу жүрүмүн изилдеди. Автор уздар менен бирдикте килем токуу жүрүмүнө катышкан учурлар да сейрек болгон жок.

Тарыхый реконструкция ыкмасын колдонуп улуу муундагы уздардан алынган интервью аркылуу килем токуунун тарыхый өнүгүү жолу каралды, килем токуган чеберлердин маалыматына ылайык азыркы убакытка чейинки аралыктагы килем жана килем буюмдарынын абалын кайра жаралуу процесси аныкталды.

Илимий ишти аткарууда *интервью алуу, сурамжылоо ыкмалары* кеңири колдонулду. Айрыкча формалдуу эмес интервью алуу усулун колдонуп, килем токуучулук менен алектенген кол өнөрчү уз-чеберлер, кыз-келиндер тарабынан килемдин негизи болгон жүндү ийрип, жиптерин жана түктөрдүн даярдоо жүрүмү каралды.

Биздин изилдөөлөрүбүз *стационардык ыкмалар* менен жүргүзүлүп, маселени терең жана узак изилдөө процесси менен коштолду.

Семиотикалык жана семантикалык ыкмаларынын жардамы менен килем токуу жүрүмүндөгү кээ бир каада-салт, үрп-адаттардын келип чыгышы жана анын түпкү маанисин эмнеден улам пайда болуп сакталып калгандыгы аныкталды.

Мында токулган килемдин негизги көчөтү катары *коргон* орнаменти жана аны менен кошо *тогуз дөбө, кайкалак, кочкор мүйүз, каз таман* орнаменттери байкалат. Ошону менен бирге кыргыздардын килем токуу салтынын кошуна түрк элдери менен болгон окшоштугун жана жасалыштарын да *салыштыруу* (синхрондуу) ыкмасы колдонулду.

Кыргыздардын килем токуу өнөрүн изилдөөдө *эксперименттик изилдөө ыкмалары* да колдонулду. Этнография илиминин табигый экспериментинде субъекттердин иш-аракеттери реалдуу шарттарда жүргүзүлөт, бирок ошол эле учурда изилденүүгө тийиш болгон кубулуштар жаралат. Табигый эксперимент аркылуу кыргыздар жүндү боёодо өсүмдүк боёкторунун таасирин минералдардын (ачыкташ, көк таш) жардамы менен күчөтүүнү жакшы билишкендиги аныкталганын баса белгилесек болот.

Ал эми *лабораториялык эксперимент ыкмасы* аркылуу жүндөн ийрилген жиптерди кээ бир өсүмдүк боёкторунун жардамы менен боёо техникаларын колдонуусу изилденди. Жаңгактын кабыгын кургаган абалда алып, аны бир нече күн сууга салып жумшартып, андан кийин ага жипти чылаганда күрөң

түстөгү жиптер кара өңгө боёлгон, ал эми ак жүн өтө күрөң эмес түскө келген.

Теориялык багытта биздин изилдөөлөргө чейинки Борбордук Азиядагы килем токуу маселесине арналган бир нече илимий монографиялар, макалалар, каралган. *Индуктивдүү изилдөө ыкмасына* таянуу аркылуу кыргыз килемдеринин өзгөчөлүктөрү жалпы Орто Азиядагы килем токуу чеберчилигинин бир бөлүгү экендиги аныкталды. *Дедуктивдүү изилдөө ыкмалардын* жардамы менен килем токуу Кыргызстандын аймагында жайгашкан ичкилик урууларынын кайталангыс мүнөзгө ээ болгон кол өнөрчүлүгү экендиги аныкталды. Чогултулган талаа материалдарынан килем токуу жүрүмүнө тиешелүү белгилүү бир ырым-жырымдар, салттар, элдик чыгармалар, фольклордук материалдар, элдик ырлар, кошоктор талдоо *анализ жана синтез методу менен* жүргүзүлдү.

Изилденип жаткан аймактын элдеринин килем токуу кол өнөрчүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн жана көркөм салттардын өз ара таасирлерин аныктоо үчүн эмгекте *салыштырма-тарыхый ыкма* колдонулду. *Салыштырма-тарыхый ыкма* – элдин материалдык маданиятын салыштырып, маданияттагы жалпылыктарын, окшоштуктарын жана айырмачылыктарынын себептерин аныктоочу негизги изилдөөлөрдүн бир ыкмасы. Бул ыкма үч негизги бөлүктөн турат: биринчи, *тарыхый-типологиялык изилдөө ыкмасынын* жардамы менен килем токуучулуктагы багыттардын башка элдердеги килем токуу кол өнөрчүлүгүндөгү жалпылыктарды изилдөө жаңы каралды. Экинчи, изилдөөдө *тарыхый-генетикалык ыкманын* колдонулушу менен алардын байыркы мезгилдерден азыркы мезгилге чейинки эволюциялык өнүгүшүн, салттык ыкмалардан жаңы ыкмаларга өтүүсү, ошондой эле килем токуу кол өнөрчүлүгүндөгү көчөттөрдүн, символдордун эволюциясы каралды. Ал эми үчүнчү, *тарыхый-диффузиялык ыкма* жолу менен салттык маданияттагы, кол өнөрчүлүктөгү жаңылыктар, жыйынтыктар изилдөөгө алынды. Мында кыргыздардын килем токуу жүрүмү өздөрүнө гана таандык болуп, жергиликтүү болгону менен, айрым учурларда, айрыкча көчөттөрүнө жана боёкторуна башка элдердин таасири тийип, этномаданий жуурулушуу жүргөнү байкалат. Бул ыкманын жардамы аркылуу килем жана килем буюмдарынын инновациялык багыттары, ошондой эле Фергана өрөөнүндөгү башка элдердин килем токуучулук кол өнөрүндөгү көчөттөрдүн айрым көрүнүштөрү, боёо ыкмалары ж.б. таасирлери изилденет. Мында *таанып-билүүнүн тарыхый ыкмаларынын* маңызы аныктоочу логикалык башталыш болуп саналат, ансыз бул тааным ыкмасы иш жүзүндө болуп жаткан жүрүмдөрдүн фактылык сүрөттөлүшү гана болуп калат.

Килем токуу искусствосунун өнүгүшүн изилдөөдө *диахрониялык жана тарыхый системалык ыкмалар* да колдонулду. Айрыкча кыргыздардын мал чарбачылыгында койлорду асыроо, андан тышкары килемдин негизги каражаты катары жүндү кыркып даярдап алуу, аны тазалоо жана тароо ыкмалары башка элдерде да кенен тарагандыгы, окшоштуктары аныкталды.

Килем токуу өнөрүндөгү көркөмдүүлүгүн, анын ичинде көчөттөрүнүн семантикасын изилдөөдө *структуралык-семиотикалык анализ* жүргүзүлдү.

Ал эми биздин изилдөөлөрүбүздө жогорку ыкмалардын колдонулушу натыйжалуу жыйынтыктарды бергендигин белгилейбиз.

Экинчи баптын үчүнчү бөлүмү **“Килем токуу кол өнөрчүлүгүн изилдөө булактары”** деп аталат. XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы кыргыздардын килем токуу кол өнөрчүлүгү тарыхый-этнографиялык булак катары бир нече багытта изилденди. Изилдөөнүн негизи болуп, автордун өзүнүн 2011-2023-жылдарында чогулган талаа этнографиялык материалдары болуп саналат. Андан тышкары оозеки айтымдардагы маалыматтар, фольклордук материалдар кошумча булак катары колдонулду. Ошондой эле талаа материалдары жана музейдеги экспонат катары коюлган килем буюмдары жана аларга байланышкан куралдар ж.б.у.с. булактар каралды. Тарыхый-этнографиялык булактарды пайдаланууда, биз, айрым көңүлгө алынбай келген - эл арасында айтылып, бирок жыйналбай калган - материалдарды жыйнап, аларды комплекстүү түрдө пайдаланууга аракет жасадык.

Кыргызстандын түштүк аймактарынын жоголуп бараткан салттуу материалдык мурастары тоолуу жана барууга кыйын аймактардагы субрегиондордо сакталып калгандыктан, этнографиялык табылгаларды кайрадан реконструкциялоого жана жайылтуу максатында изилдөө мүмкүнчүлүктөрү бар.

Изилденип жаткан булактардын ичинен автордун талаа материалдары маанилүү орунду ээлеп турат. Автор бир нече багыттар боюнча килем токуу кол өнөрчүлүгү жайылган жерлерге барып, талаа материалдарын жыйнап келди.

Талаа изилдөөлөрүндө кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү сакталып калган айылдары камтылган. Мунун натыйжасында этнографиялык стационардык изилдөөнүн орду катары төмөнкү айылдар тандалып алынды: Баткен облусунун Лейлек районундагы Мурас (мурдагы Маргун), Баткен районундагы Бужум айылдары; Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Кара-Тейит, Ноокат районундагы Каранай айылдары. Тандоо калктын этностук курамын эске алуу менен жүргүзүлдү. Бул жерлерде негизинен кыргыздар басымдуулук кылат. Райондук борборлор биринчи кезекте райондук уюштуруу функциясын аткарышат.

Бул аймактарда салттуу токуу жүрүмү башка айылдарга салыштырмалуу ыкчам жүргүзүлөт, андан тышкары, салттуу килем буюмдарын жана даярдоо ыкмаларын жакшы билген чеберлер жашашат.

Үчүнчү бап **“Салттуу килем токуу жүрүмүнө керектелүүчү чийки заттар, эмгек куралдары жана токуу ыкмалары”** деп аталат. Бул баптын биринчи бөлүмү **“Килем токуу үчүн жүндү даярдоо жүрүмү”** деп аталып анда кыргыздардын килем токуу үчүн жүндү даярдоо жүрүмү каралат.

Изилдөө учурунда жүндүн түрлөрүнө, анын ийрүү жана даярдоо ыкмаларына, алардын аталышынын түпкү маанилерине өзгөчө көңүл бурулду.

Жайдары койдун жүнүн жуушаң кайчы менен кыркып, чөп-чар, уйгактап жармашып, иштеткенге жарабай калган бөлүктөрү кыркылып алып салынган. Жуушаң (шуйшаң, жуйшаң) – койдун жүнүн кыркуучу кайчы сымал курал. Койдун шыйрагындагы, ич тарабындагы, мойнундагы жүндөр килемдин түктөрүнө жараган эмес. Койдун арка-бел тарабындагы жүндөрү олпоң болуп, жагымдуу ары жумшак келип, кол өнөрчүлүк буюмдарына жарайт. Койдун үч бутун байлап, бир бутун бош коюп, анын жүнүн кыркышат. Койдун жүнүн моюн тарабынан баштап, үстү жагынан кыркып, куйрук тарабына жетип, оң жагын бүткөндөн кийин гана сол жагына оодарып, экинчи тарабын кыркып алышкан.

Жазгы жүндүн сапаты мыкты болгондуктан ийик менен жеңил ийрилген жана килемдин түктөрүнө жарамдуу болгон.

Түктүү килем буюмдарынын түгү, эриши жана аркагы койдун жүнү жана төөнүн чуудасынан чыгарылган. Пахта буласын колдонгонго чейин, килем буюмдарынын эриши, аркак үчүн эчкинин жана төөнүн, топоздун жүндөрүн пайдаланышкан. Көбүнчө кыргыздар койдун бир эле түрүн аздектеп багышкан, ал “кыргыз кою” деп аталган. Анын өзгөчөлүгү жүндүү болуп, эттүү жана куйруктуу келген. Кыргыз койлорунун жүнү кылчыктуу, катуурак жана бир аз толкундуу болгон. Бирок ошого карабай уз-чебер кыз-келиндер жүндү ар кандай тиричиликке жарамдуу буюмдарды жасашкан: кийиз, өрмөк, килем ж.б. В. В. Радловдун пикири боюнча жүндөн ийрилген жиптерди түштүк кыргыздары жана Ташкент кыргыздары гана жасашкан.

Ал эми Баткен өрөөнүндө эчкинин жүнүн эришке кеңири колдонушкан. Себеби бул чөлкөм кургак, тоолуу болуп эчки чарбасын жүргүзүүгө климаттык шарты ыңгайлуу болгон. Килем токууда эчкинин тыбыгы жана кылчык жүнү да кеңири колдонулган.

Кыргыздарда эчкинин бир эле түрүн багышкан, ал “кыргыз эчкиси” деп аталган. Анын жүнү орточо узундукта болуп, сапсагай жана катуу келген. Уздар аны килем токуганда, айрыкча килем буюмдарынын чачысына жана сокмо-таарларга жумшашаган.

Кыргыз эли негизи жүнгө аяр мамиле жасашып, эч качан таштанды кылып ыргытышкан эмес. Эгерде керек болбой калса, кор кылбастан ырымдап өрттөп жиберешкен.

Чоң-Алай өрөөнүндө кыргыздар көбүнчө бир өркөчтүү төөнү багып, анын жүнүнүн жумшак, бышык, чоюлчаак экенин билишкен. Төө жүнү жергиликтүү калк тарабынан килем токууда колдонулган. Килем буюмдарына төөнүн жүнүн кошуп токуу буюмдун сапатын жана баасын алда канча арттырган. Себеби килем буюмдары жеңил жана жумшак, көркөмдүү болуп токулган. Төө кыргыздарда өзгөчө кадыр-барктуу тотемдик ыйык жаныбар катары да аздектелген. Кыргыздарда төөнүн жүнү күнүмдүк турмушта табигый түрдө колдонулган, ал күрөңгүч-кызыл түскө ээ болгондуктан боёо зарыл болгон эмес. Чоң-Алай жана Баткен өрөөндөрүндө килем жана килем буюмдарын жасоодо төөнүн жүнү койдун жана эчкинин жүндөрү менен катар кенен колдонулган.

Ал эми килем токууда кыргыздар пахта кебезин XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында колдоно башташкан. Айрым гана учурларда, кыздын себине же кадырлуу адамга килем буюмун жасоодо жибек буласын пайдаланышкан. Бирок жибектин килем үчүн практикалык жагынан алып карганда бышык, кооз чыкканы менен кыргыздарда жибек таңкыс болуп келген.

Килемге колдонулуучу жүндү алгач таптаза жууп андан ары кургатып, аны олпоң денгээлге жеткире табылгы сабоо менен сабашкан.

Изилдөө учурунда жүндүн түрлөрүн, анын ийрилип даярдоо ыкмаларын жана алардын аталышынын түпкү маанилерине көңүл бурулду.

“Килемге керектелүүчү жиптин түрлөрү жана аларды даярдоонун салттуу ыкмалары” аттуу экинчи бөлүмдө жүндөн жип даярдоонун ыкмалары каралды. Килем токуу кол өнөрчүлүгүндө негизги керектелүүчү материал бул - жүн, андан үй шартында жиптин ар түрдүү үлгүлөрүн ийрип даярдоо кыргыз уздарынын накта чеберчилигин көрсөткөн.

Жип, түк – жүндөн, пахта буласынан жана жибектен ийрилип, элдик көркөм кол өнөрчүлүктө буюм-тайымдарды тигүүдө, согууда, түйүүдө, эшүүдө, жөрмөөдө, байлоодо, артууда пайдаланылуучу эшилме каражат.

Мындай жиптерди койдун, төөнүн жүнүнөн ийрүү нарктуу болуп, жасалган буюмдун сапаты да жогору бааланган. Ийрилген жиптин: бош жип, чыйратылган жип, челденген жип, эшилген жип, шоона жип өңдүү түрлөрү колдонулган.

Фергана өрөөнүндө ар бир айылда атайын ийик жасаган усталар кездешкен. Ийикчи усталар кээ бир учурда үй-бүлөсү менен чогуу - чаран ийик жасоо менен алектенишкен. Демек *ийик жасоо* кол өнөрчүлүгү атадан балага мураска өткөрүлүп келгендигин байкаса болот. *Ийик* – бул кол менен үй-шартында жыгачтан жасалган жүн ийрүүчү негизги эмгек куралы болуп, усталар аны көбүнчө чий-шилбиден жасашкан. Мисалы Лейлек аймагында ийик жасоо үчүн ийикчи усталар шилбинин диаметри 1,5-2,5 см келген бөлүгүн чыканактай узундукта кесип алып, аны жыгач отундун чогуна кактап, сырткы кабыгы текши куйкаланып бүткүчө чокто кармашкан. Чокко коюлганда уламулам алмаштырып, толугу менен сырткы кабыгын куйкалап, күйгүзүп алышкан. Андан соң шилби сабагын жылмалап, куйкаланган кабыгын арчып койгондо мыкты сапаттагы жылмакай келген жип ийрүүчү даяр ийик-сап пайда болот. Ийик 30-35 см узундуктагы жонулган, орточо диаметри 1,5-2,5 см келген, баш жагы кесе кертилген жана 10 см бурама оюлуп түшүрүлүп, ылдыйкы жагы учтуу жасалган жыгач буюм.

Килем жана килем буюмдарынын эришин эчкинин кылчык жүнүн жана алгачкы жолу кыркылган *токтунун* жүнүнөн бириктирип жасашкан. Эгерде эчкинин жүнү кылчык боло турган болсо, анда эч кандай башка жүндөрдү кошпой эле даярдашкан. Ал эми чаваданга кээ бир учурларда төөнүн жүнүн да кошуп ийрип, чыйратып эришке айландырышкан.

Килем токуу үчүн арналган ийик менен ийрилген жипти – жалаң жип, ал эми эки жалаң жипти бириктирип ийресе, ал жип чыйратылган жип деп

аталган. Жүндү ийрип бүткөн соң ал жипти ийиктен түрүп алынган *жип түрмөк*, боёлгондон соң түрмөктөлгөн жип *түр*, токуу жүрүмү башталгандан кийин эришке байланган жип *тук* деп аталат.

*Келебени*³ – «калава» түктү же түрдү боёо үчүн даярдашат, боёп алгандан кийин аны күнгө жайып кургатып 1-2 күндүн аралыгында гана аны тоголоктоп кайрадан түрүп алышкан. Мунун натыйжасында ийрилген жип жууганга жана боёгонго ыңгайлуу болгон.

Жороптоо килемдин четки эриш жиптерин атайын жасалган *жороп* жиби менен колдо чырмап, токуу ыкмасын түшүндүрөт. Жороп – жүндөн жана көпчүлүк эле учурда пахтадан кол менен катуу чыйратылып ийрилип жасалган жип.

Кыргыздар килем токууга керектелүүчү келебе, түк, эриш, аркак жана жороп жиптерин жасашкан. Мында жиптерди ийрилүү, чыйратуу жүрүмдөрүнө көңүл бурушат. Жип сапаттуу текши ийрилгенде гана килем кооз чыгат.

“Боёктор жана жип боёо жүрүмү” деп аталган үчүнчү бөлүмдө өсүмдүктөрдөн алынган табигый боёктор, аларды жип боеого пайдалануу тууралуу сөз болот. Табигый боёктордун сапатын камсыз кылуу үчүн өсүмдүктөрдү чогултуу жана аларды кургатуу эрежелерин сактоо зарыл болгон: кабыгы эрте жазда, жалбырактары толук ачылганда, боёк берүүчү чөптөр көбүнчө жай мезгилинде жыйналган. Ал эми боёк алынуучу гүлдөр гүлдөө алдында же гүлдөп баштаганда жыйнап алынган.

Адатта кыргыздар табигый боёкторду колдонуудан мурун жакшы желдетилген көлөкө жерде кургатып, андан кийин майдалашкан. Боёк берүүчү чөптөрдү негизинен жыгачтан жасалган чакан сокмонун жардамы менен ундай кылып майдалап алышкан. Кургатылган боёкторду кургак жерде кездеме баштыктарга салып, көбүнчө көлөкөдө, чатырларда сактап келишкен. Боёкко жарамдуу жыгачтардын жана бадалдардын кабыктары ширеси көп мезгилде, жалбырактар пайда болгонго чейин эрте жазда жыйналат.

Боёкту сыртта, ачык асмандын астында даярдашкан, анткени боёк аба менен өз ара катышышынан кийин түсү ачык болуп кулпуруп чыгат. Фергана өрөөнүндөгү калктар, анын ичинде кыргыздар жүндү ар кандай түскө боёшкон. Койдун жүнүн чылкый кара түстө болушу чанда гана кездешкен, килемге кооздук берүү үчүн жипти кара түскө да көп боёшкон.

Пахта буласы жибек же жүнгө салыштырмалуу боёкторду начар кабылдаган, бирдей эле боёо шарттарында боёлгон пахта буласы жибек же жүнгө караганда агышыраак түскө ээ болгон. Чебер-килемчилердин жипти боёо иши – убакытты, чыдамкайлыкты, сабырдуулукту жана чеберчиликти талап кылган оор жүрүм болгон. Ар кандай боёктордун аралашуусуна же алардын тутумуна жараша жүздөгөн ар кандай түстү алууга болгон. Түстүн келип чыгышы да суунун курамына, абанын демине жана боёо менен байланышкан дагы башка шарттарга жараша болгон. Боёк көпкө сакталуусу үчүн тоолордон

³ Калава-ийрип чыйратылып коюлган жүндөн жасалган жиптин тегеректелип жыйналган формасы. Токуучулукта келебе жиптерин жоондугу менен гана айырмаланат.

ачык ташты (нашатырь) казып келишип, майдалап боёкко кошушкан, ал эми кээде ачык таштын ордуна аш тузун да колдонушкан.

Өсүмдүктөн алынган боёктор табиятынан күчтүү делинген анардын кабыгынан, жаңгактын сырткы кабыгынан, тыттын, өрүктүн, эмендин кабыкатынан, кошенилден эки жолу боёк эритмесин алууга болгон.

Күчсүз боёк берүүчү өсүмдүктөрдөн: ак гүлдүү өсүмдүк (ромашка) гүлдөрүнөн, жаңгак жалбырактарынан, пияздын кабыгынан, кына сабагынан, чырыштын тамырынан, ышкын түптөн, дан куурайдын (малинанын) жалбырагынан жана мөмөсүнөн, карагаттын кургатылган мөмөсүнөн, чырыш, кулунчак (эремурус) өсүмдүгүнөн бир жолу гана боёк алынган.

Боёо жүрүмүн жүргүзүү үчүн очокко чоюн казанды асып, ага чактап суу куюп, от жагып кайнатышат. Чымкый кара түс алуу үчүн сууга жаңгактын жалбырагы, кабыгы салынат, алар эрип суу капкара түскө ээ болгондон кийин ага ийрилген жипти салышат. Боёк жакшы жана бирдей кирсин үчүн жоон жыгач таяк менен улам оодарып турушкан. Боёо убактысы бир саатка жеткенде, боёлгон жипти казандан чыгарып алып, жыгач устундарга жайып коюшкан. Көбүнесе килем токуу жүрүмү жайдын ысык мезгилдеринде жүргүзүлгөндүктөн 1-2 күндүн ичинде эле боёлгон жүн жиптер кургап токуу үчүн даяр болуп калган.

Токууда пайдаланылуучу эмгек куралдары баптын төртүнчү бөлүмүндө каралды. Кыргыздарда негизинен килем токуу дүкөнү жөнөкөй горизонталдык типке ээ болуп, элдин чарбасына жана жашоосуна ылайык куралган.

Дүкөн негизинен жыгачтан ар кандай түрлөрүнөн жасалып, жөнөкөй түзүлүшкө ээ болгон.

Дүкөндүн узуну 6 метр, туурасы 3-3,5 метр болуп, учтары бири бирине ашталып жасалат. Бул жыгач курулмасын түзөтүүдө эч бир мык колдонулбайт. Чакан дүкөндөрдүн ортосундагы жыгачтардын туурасы 1,4 метрге чейин, орточосу 2 метрге чейин, чоңу 3 метрден ашкан курамга ээ болот.

Килемдерин токууда колдонулуучу шаймандар: токулган түйүндөрдү бышыктап ургулоочу жыгач токмок, кайчы, бычак.

Килем токууда бычак токулган түйүндөрдү кыркуу үчүн колдонулат. Бычактар жакшы болоттон, ал эми туткасы жыгачтан жасалган. Сактоого оңой болушу үчүн, кайырма бычактар кээде бүктөлүп жасалат.

Килем токмоктору аркак жипти байланган түктөрдүн арасына ырааттуу тегиздеп кадоо үчүн жана байланып түйүлгөн түктөрдү бышыктап ныктоо үчүн колдонулат. Мунун натыйжасында килемдин тыгыздыгы жогорулап, килем бышык болуп токулат. Токмоктор катуу жыгачтан дээрлик өрүктүн, жаңгактын, тыттын сөңгөгүнөн жасалган.

Баткен аймагында токмоктор көбүнчө өрүк жыгачынан жасалат. Өрүк жыгачынын узуну 50-60 см, ал эми туурасы 30 см көлөмүндөгү текши бөлүгүн кыркып даярдап алып, аны уйдун, койдун кыгында жети жылга чейин калтырып коюшкан. Жети жылдан кийин көңгө көмүлүп жаткан жыгачты алып чыгып, тазалап жонуп токмокту жасашкан. Токмоктор жыгачтан жонулуп

жасалып жатканда, тиштерин да кошо эле оюп, өзүнөн чыгарып жасалган. Көлөмү боюнча он тиштүү, орточосу он эки тиштүү, чоңдору он сегиз тишке чейин жеткирип даярдалган. Токмоктун ар бир тиштерин тегерете жонуп, жакшы жылмалап чыгарышкан. Ал эми токмоктун туткасы балканын сабындай болуп жыгач туткасы менен аяктайт. Токмоктун туткалары түз болуп, узундугу 30-40 см жетип, ал эми орточо чоңдуктагы токмоктун салмагы 400-800 г, өтө чоңдору 800-1000 г же андан көп болот. Андан ары даяр болгон токмокту жогорку температурада ысытылган малдын майына салып, чай кайнам ашырып кармалат. Бул токмоктор кыпкызыл түскө ээ болуп, жарылып кетпей көпкө дейре кызмат кылган. Токмоктор атайын боёкко салынган эмес, жыгачтын табигый түсү кандай болсо ошондой бойдон калган. Өрүктөн жасалган токмоктор өтө бышык болуп, канча катуу урулса деле килемдин жиптерин кыркып кетпей, бекемдеген. Бул ыкмада жасалган токмоктор килем токуган чеберлердин колун дагы жоорутпай, мыкты курал катары алардын купулуна толгон. Мындай токмокторду килем токуган чеберлер кайсы үйгө килем соккону жардамга бара турган болсо, ошол үйгө дайыма өзү менен алып жүрүшкөн. Андан тышкары айылдагы килем соккон башка чеберлер да мындай мыкты сапаттагы токмокторду ээсинен сурап алып иштетип турган .

Токмоктор жаңгактын жана тыттын сөңгөгүнөн да жасалып, ач сары, саргыч күрөң түскө ээ болгон ал эми салмагы боюнча өрүктөн жасалган токмокторго караганда бир аз жеңилірээк салмакка ээ болгон.

Килемдеги түктөрдү тегиздеп кыркуу жана тараштоо (түктөрдү тегиздеп кыркуу) атайын килем кайчылардын жардамы менен ишке ашырылат. Килем кайчы жогорку сапаттагы болоттон жасалган, жакшы катууланган, курчуган жана серпилүүчү бычактары (лезвия) колдонууга ыңгайлуу жана токуучунун колун чарчатпаган болушу керек. Атайын килем кайчыны колдонгон жакшы, бирок көбүнчө үйдө узун бычма кайчыны да колдонушкан.

Адатта, килем токуу учурунда эришке байланган түйүндөрдүн ар бири байланып бүтөрү менен колундагы бычак менен кесип турган. Минтип токуу учурунда килемдин түктөрү өскүлөң болуп калат, бир катарын толугу менен байлаган соң килем кайчы менен кыркылып тегиздеп коюлат. Эки же үч катар байлаганда кыркылса тегиз болбой бузулуп калышы мүмкүн болгон. Түктү тегиздеп кыркууда кайчынын кесүүчү тегиздиги түктүн учтары менен тик бурчта (90° га) жана килемдин негизине параллелдүү болушу керек.

Андан тышкары килем токуу куралдары болгон бычак жана кайчыларды бала-чака катылбасын деп олтурган жердеги төшөктөрдүн астына мыктылап бекитип коюшкан, алардын уч тарабы килемдин согулган башына карата жайгаштырылып төшөнчүлөрдүн астына киргизип коюлган. Килем токуу куралдары болгон дүкөн, ийик, токмок, кайчы, бычак ж.б.у.с. куралдардын ар биринин жасалуу жана колдонуу ыкмаларына токтолуп, килем токуу кол өнөрүндөгү орду аныкталды. Андан тышкары жогоруда аталган эмгек куралдарынын ар бирине семиотикалык баа берилди, алардын турмуш тиричиликтеги салттуу маданият менен байланышы аныкталды.

Диссертациянын бешинчи бөлүмү “Токуу жүрүмү жана токуунун салттуу ыкмалары” деп аталып, анда кыргыздардын үй-бүлөсүндө кыз балдар тестиер маалынан тарта эле салттуу түрдө үй-жумуштарына аралаша баштаганы, ал эми толук кандуу килем токуу жүрүмүн негизинен кыз-келиндер, энелер ишке ашыргандыгы жөнүндө баяндалат.

Килем согуу жүрүмүн баштоонун алдынан атайын килем куруу үчүн жыгачтан жасалган дүкөндү (аштама – Лейлек районундагы аталышы) куруп, андан соң эриштерин ошол курулган дүкөндүн астына жана үстүнө тушташтырып (параллель), жайгашкан жыгачтарына байлап чыгышкан. Кыргыздарда килемдин дүкөнү курулуп, андан ары дүкөнгө килемдин эриштери килемдин көлөмүнө карай жайгаштырылып, жүгүртүлгөн.

Дүкөнгө токула турган килемдин орточо көлөмүнө жараша 400дөн 530га чейин эриш жиби жүгүртүлүп, килемдин негизи болгон эриштин жиптери дүкөндүн астынкы жана үстүнкү жыгачтарына айлантып байланат.

Аркак – бул эришке байланган жиптерден кийин бекемдөө үчүн өткөрүлүүчү жүндөн же болбосо пахтадан жасалган жеңил ийрилип бирок чыйратылбаган жиптин түрү.

Кыргыздар жай мезгилинде килем токуу менен ыкчам түрдө алектенишкен. Жылдын бул мезгили кол өнөрчүлүк шарттарында токуу жана түктүү килем сыяктуу татаал буюм жасоо үчүн ыңгайлуу болгон. Ал эми күн суук мезгилде (кыш, кечки күз, эрте жаз) килем токуу чукул муктаждыкта гана жүргүзүлгөн. Мисалы, кызды шашылыш турмушка узатуу учурунда, себеби септин негизги элементи колго токулган түктүү килем болгон. Килемди сеп катары кошуп берүү үчүн жасай турган болсо, анда килемдин ар бир аркагын өткөрүп жатып кыздын энеси кызына алкоо айтып, насаат сөздөрүн, ички каалоо тилектерин кошо айтып, кызды турмушка даярдаган.

Килем жасоо үчүн эки жумадан бир айга чейин же андан көп убакыт талап кылынган, алар жайкысын мал чарба жумуштарынан бош убактысында килем токуу менен алектенишет.

Килем токуучу дүкөндү орноткон күнү үй ээси килем токуй турганын жарыялайт, салт боюнча кошуналар, көбүнчө жакын туугандар чогулат. Килемдин негизин келечектеги буюмдун буйрутмачысы, жүрүмдү башкарган тажрыйбалуу чебер, тикелей килем токуучулар жана бир нече жардамчылар түзгөн. Килемдердин көлөмүнө карасак, чоң килемдерге узуну 3 метр, туурасы 2 метр, 20 кг ийрилген жүн, 8 кг аркагына жана 4 кг эришине жумшалган. Ал эми узун туурасы 1 метр чарчы түктүү килемге жуулбаган 12-15 кг жүн керектелген. Чебер канчалык тажрыйбалуу болсо жүндү ошончолук даражада ысырап кылбай, жеткизе билген.

Килем токуу боюнча жумуштар башталгандан тартып, аяктаганга чейин үй ээлеринин дээрлик бардык туугандары килем токула турган үйдөн кабар алышып, ал-жай сурап турушкан.

Токуу жүрүмүндө дагы бир эске алынуучу жагдай бул килем согууда токуу ылдамдыгына көңүл бурулган. Килемчи-чеберлер бир күндүн ичинде түктүү килем токуу боюнча орточо 9000, 8000, 7000 түктү байлашып, жеке

ыкмаларды колдонуу менен жогорку ылдамдыкта килем токуу чеберчилигине жетишише алышкан. Өтө тажрыйбалуу чеберлерге бир жолку түктү эки эришке түйүп байлап, аны бычак менен кыркып бүткөнгө 2-4 секунд гана убакыт кеткен.

Салттуу килемдин ала мончогун байлап алгандан кийин килемдин алгачкы түктөрүн токуу же болбосо *суулоо* менен баштап алат б.а. алгачкы килемге байланып токулган жиптерге *суу берүү* менен башталат. Суу жиптерди байлап бүткөндөн кийин, килемдин негизги жиптерин эки же үч катар байлайт да, кайрадан бир катар башка түстөгү жип менен суулайт. Токуунун кийинки тепкичинде килемдин чеке тарабы токулат.

Чекеси бүткөндө «ыраакы» көчөтү токулуп, жиптери байлана баштайт. Көчөттөрдү салуу үчүн катар отурган чеберлер бири-бири менен ич ара гармонияда бир бүтүн организм сыяктуу жалпы иштешкен. Мунун натыйжасында килемдин көчөттөрү бир ыргактуу болуп, текши жана кооз чыккан.

Килемди токуп, акыркы түктөрү байланган соң, аягына да “ала мончок” токулуп аны бүткүн жерин дүкөндөн кыркып алышат. Ал эми башкы тарабын дүкөндү жыгачынан жумуру бойдон эле сыдырып чыгарып алышат. Кесилген тарабында узундугу бир карыштай келген жиптери чачы сымал болуп самсаалап калат. Ал жиптерди үйдүн ээси кыз-келиндери менен же кошуналары менен тыкан кылып өрүп коюшкан. Бул өрүлгөн жиптер килемди ордунан жылдырганда жана көтөрүп чаңын күбүгөндө да абдан ыңгайлуу болуп калган.

Араби килеми Чоң-Алай жана Баткен аймагындагы түксүз-килемдеринин мыкты үлгүсү болуп саналат жана башка аймактарда бул техника менен токулган килем чанда гана кездешет же эч согулбайт. Араби килеминин көркөмдүүлүгү, жумшактыгы, көлөмдүү болсо дагы жеңилдиги, төшөп колдонуудагы ыңгайлуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Килем токуу өнөрүнүн комплекстүүлүгүн баса белгилеп, анын ар бир аймак үчүн белгилүү салттык чектерде калыптангандыгын жана өнүккөндүгүн белгилейбиз.

Диссертациялык иштин төртүнчү бабы **“Килем жана килем буюмдарына түшүрүлүүчү көчөттөр”** деп аталат.

Анын биринчи бөлүмүндө **килем жана килем буюмдарынын салттуу түрлөрү** каралды. “Килем” сөзү байыркы орус тилине кыпчак тилинен оогон деп чечмеленет, мында *kower* - байыркы түркчө “кивиз”, “кидиз”, “кедиз” “сарай кийиз”, кыргызча «килем», өзбектерде “*гилям*”, ж.б., суф. *кив-*, *кев-* кийүү деп «кийим» деген сөздөн алынган.

Кыргыз килемдеринин орточо көлөмү узуну 1,8 метр ал эми туурасы 3 метрге жетип 10 же 20 см айырма болушу мүмкүн. Килем токуу тарыхында өтө чоң көлөмдүү килемдер токулган фактылары да кездешет.

Абдан чоң килемдер кээде элдин муктаждыгына карай жасалган, айрыкча чоң килемдерди кыргыз чеберлери гана токуй алышкан. Бул маалымат боюнча барон А.Е. Фелькерзам белгилегендей, Орто Азиядагы килемдердин ичинен көлөмү чоңдору кыргыздар тарабынан Фергана өрөөнүндө токулган килемдери

болгон. Килемдерди көлөмүнө карай да кыргыздарда аталышы ар кандай болгон: ордо килем, калы килем, төр килем, зор килем, жайлоо килем ж.б.

Кыргызстандын Лейлек, Баткен, Кадамжай, Алай, Ноокат районунда жана Тажикстандагы, Өзбекстандагы кыргыздарда килемчиликтин өнүгүшүнүн салттары бүгүн да улантылууда.

Кыргыздарда килемдер менен катар (жазылыгы өрмөктөй болжол менен 80-90 см) таңгыч (боз үйдүн керегесинин тышынан тарткыч»), «эшик тышы» (боз үйдүн эшигинин сыртын кооздоо), аяк кап, кайчы кап, күзгү кап, баштык, чавадан, жапсар, туткуч, куржун, уук кап, кереге кап (уук керегенин учтарына кийгизүүчү баштык), жайнамаз, жабык баш, тегирич өңдүү боз үйдүн ички-сырткы жасалгаларынан сырткары ат жабыктарына тиешелүү көпчүк (көрпөчө ордуна ээр үстүнө жалаңкат салынуучу, эни тайкы килемче), тердик, басмайыл, куюшкан, көмөлдүрүк сыяктуулар да арбын токулган.

Килем токуу техникасы менен чакан, кичинекей көлөмдөгү килемдер жана килем буюмдары да согулган. Аларды паяндос үчүн же дагы башка бир салттуу иш-чараларга арнап токушкан.

Токулган килем буюмдарынын ичинен кыргыздын көчмөн жашоосун чагылдырган өзгөчө болгон “*чавадан*”, “*чабадан*” буюмун кароого болот. Чавадан, чабадан (перс. тилинде *жабдан*) – бул көчмөн кыргыздардын турмуш-тиричилигинде практикалык мааниси абдан терең болгон үй тиричилигинде керектелүүчү буюму болуп, көчмөн жашоонун муктаждыктарына жооп берген килем буюмдарына кирет.

Окумуштуу Эльмира Гюлдүн жазганы боюнча Самарканддык өзбектер арасында ушул эле функцияны аткарган буюмдарды – *напрамач* (*napramach*) деп аташкан, ал эми Кашкадарыя жана Сурхандарыя облусттарында өзбек лакайлары менен коңураттар арасында - *мапрамач*, ал эми Нуратан облусунда локалдашкан түркмөн өзбектеринин арасында - *карчин*, түркмөндөрдүн арасында – *мафрач* (*mafrach*), каракалпаклар арасында – *мафрач*, *каршин* деп аталат, азербайжандарда - *мафраш*.

Б.Х.Кармышеванын божомолу боюнча сөздүн өзү *мафрашун* араб тилинен – дасторкон сөзүн түшүндүргөн.

М. Дудиндин жазганы боюнча төшөнчүлөрдү жана башка жумшак буюмдарды сактоо же ташуу үчүн зарыл болгон буюм. Ал негизинен кызга берилүүчү септи, кийим-кече жана башка аялдардын жеке буюмдарын сактоо үчүн колдонулган.

Чавадандын баштапкы функциясы - буюмдарды сактоочу *кош жабык* катары жасалып, жүккө жыйылганда кооз - көркөмдүк мааниге ээ болгон. Окумуштуу В.Г. Мошкованын белгилегени боюнча кыргыздар токуган чавадандарда *кайкалак* жана *кош кайкалак* көчөттөрү көп кездешээрин белгилеп, ушул эле көчөттөр менен кошо *нычак учу* көчөтү да бар экенин жазган.

Килем буюмдарынын катарын толуктаган дагы бир маанилүү үй буюм бул – токулган *түктүү баитык*.

Боз үйдүн ички жасалгасы дагы өзгөчө кооздук берген түктүү токулган тиричилик буюмдары *аяк койчу (аяк кап), кош жабык, кайчы кап, туз баптык (туз калта), туткучтар*. Бул килем токуу ыкмасын колдонуу менен жасалган буюмдар өтө бышыктыгы жана сапаттуулугу менен айрымаланаган.

Кыргыздар килемден токулган аттын жабдыгы жана ат үстүндө бара жатканда колдонуучу буюмдарды даярдашкан. Аларга *басмайыл* жана *куржун, ээр жабуучу көпчүк, желдик* кирет.

Ээрдин алдыга же артка жылып кетпеши үчүн ага бастыра байланган жабдык – *басмайыл* же *олоң* деп аталат. *Токулган түктүү басмайыл* (артаил) – жүндөн токулган ат жабдыгы болуп саналат.

Алгачкы жолу пайда болгон килемдер менен килем буюмдары жана учурда токулуп жаткан килемдерге салыштырып караганда, дээрлик өзгөчөлүктөрү деле байкалбайт. Килем токууда токуу ыкмаларынын эч кандай өзгөргөнү байкалбайт, курал-жарактары да ошол эле бойдон, бирок көчөттөрүнө айрым өзгөрүүлөр киргизилген.

Баптын экинчи бөлүмү **“Килем көчөттөрүндөгү курчап турган чөйрөнүн чагылдырылышы”** деп аталды. Мында кыргыздардын салттуу коомунда килемге түшүрүлгөн көчөттөрү жана орнаменттери чагылдырылат. Алар эл арасында кылымдар бою калыптанып, алардын дүйнө таанымын, курчап турган жаратылышты, тирүү жандыктарды ж.б. кабылдоосун жана аны менен болгон мамилесин чагылдырган.

Борбордук Азия жана анын ичинде кыргыз килемдеринин жасалгасында орчундуу орунду ээлеген күн жана зооморфтук белгилерин изилдөө чоң мааниге ээ. Жагалмай (свастика) жана сегиз бурчтук (октаэдр) орнаменттер жашоонун, ааламдын, күндүн жана түндүн символдорун туюнткан.

Килемдердин жана килем буюмдарынын кооздолушунда флора жана фауна чөйрөсүнүн сүрөттөрү көп кездешет. Кыргыз килемдеринин көчөттөрүндө эки сюжеттик багыт көрүнүп турат. Биринчиси көп сандаган орнаменттер курчап турган дүйнө менен байланышкандыгын көрсөтөт.

Кыргыздардын көчмөнчүлүк чарбасы, аларды курчап турган эң маанилүү жаныбарлар менен өсөмдүктөр баары орнаменттен өз чагылышын тапкан.

Кыргыз килемдери башка элдердей эле көптөгөн көркөм көчөттөрүнүн генезиси жалпы булактан – байыркы культтардан жана ишенимдерден келип чыгат. Алардын көчөттөрүндөгү өзгөчөлүктөрү да чеберлердин этностук өзгөчөлүктөрүнө жараша болуп, маданий жана чарбалык салттар менен тыгыз байланышта болгон. С.В. Ивановдун пикири боюнча, кыргыздардын орнаменттери алардын тарыхында байыркы дагы, андан кийинки дагы элементтеринде камтылган.

Кыргыздардын кеңири тараган орнаменттеринин айрымдарын жергиликтүү аталыштары менен сүрөттөп салыштырсак, асман телолорун билдирген тегерек айчык, «топу талаа» же «такыя дөбө», «тогуз дөбө» деп аталат.

Кыргыздардын көркөм кооздуктарына кенен колдонулган дагы бир орнамент бул – Умай эне көчөтү. Кыргыз элинин түшүнүгү жана ишеними боюнча жаш балдардын колдоочусу болуп, Умай эне эсептелет. Чоң-Алай

өрөөнүндө Чак айылынын кээ бир килемдердин сырткы коргонунда “ыспулу” көчөтүндө Умай эне орнаменти фрагменталдуу түрдө берилген.

Этнограф Э.С. Умаралиевдин изилдөөлөрүнө караганда Умай эненин образын байыркы мезгилден азыркы күнгө чейин этнографиялык, археологиялык, фольклордук жана мифологиялык материалдарды пайдалануу менен архаикалык мүнөзгө ээ болуп, башаты коло дооруна туура келген.

Кыргыздар өздөрүнүн руханий жашоосунда ден соолукка өтө олуттуу мамиле жасашкан. Фергананын түштүк-батыш аймактарында, калктын пикирлери боюнча, оорулардын “ээлери” керемет күчтөр бир топко бөлүнгөн: Кудай, Кудайдын каары, Жер-Суу кудайы, жин-шайтандар, азезил. Экинчиден, антропонимдердин ээлерине Умай эне, Батма-Зуура, Бүбү Айша, Бүбү Калича, Кирене, Коросон, Албарсты ж.б. кирген. Ал эми жаныбар сымал рухтарга болсо чаян, чымын, чөл кескелдириги, жөргөмүш, бака, кур бака ж.б. киргизилген.

Кыргыздардын салттуу килемдеринин көркөм орнаментине табият, жергиликтүү жана этностук салттар гана эмес, социалдык абалы да таасирин тийгизген.

Көчмөн жана отурукташкан элдер арасында өтө кеңири белгилүү жана көп аймактарга жайылган, ошондой эле талаштуу *кочкор мүйүз* оюусун ар тараптан изилдеген окумуштуу К.И. Антипинанын ою боюнча мүйүз оюусунун келип чыгышы зооморфтуу болуп, мал чарбачылык багытты чагылдырып, байыркы мезгилдерде эле жаралып, биздин мезгилге өтө стилдештирилген түрүндө жеткен. Мүйүз оюусунун башаты кыргыздардан башталып, андан кийин гана Орто Азия жана Казахстанга кочкор мүйүз аты менен тараган, – деп жыйынтык чыгарат.

Кыргыздардын килемге түшүрүлгөн орнаментинин мааниси анын символикалык, семиотикалык жана семантикалык функцияларына негизделген. Аларда элдердин дини жана идеялары, алардын көркөм көз караштары чагылдырылган.

Баптын үчүнчү бөлүмү (“**Килемдер менен килем буюмдарынын көркөм үлгүлөрү жана алардын түрлөрү**”) Кыргызстандын түштүк аймактарында кеңири тараган декоративдик үлгүлөргө арналды. Килем беттерине көп түшүрүлгөн оюулар «умай эне», «үч жалбырак», “бүркүттүн канаты”, “карга тырмак”, “жагалмай”, «алманын жаш түйүлгөнү» (көчөт) болуп саналат.

Жаратылыштагы тигил же бул элестер чагылышат да, ошол көрүнүш көчөткө негиз болот. Маселен, «түймө баш» деген өсүмдүктөн улам «түймө баш кайкалак» пайда болот. «Мышык таман», «тал бариги» ж.б. Ал эми «аркар туяк», «кой көзү», «кылыч көчөт», «кыйгач көчөт» көчөттөрү менен килем токуу кийинки мезгилде өнүккөн.

Кыргыздардын килем токуган уз чеберлери килемдин борбордук талаасындагы көлөмү жана формасы ар кыл «каз аяк» көчөттөрүн (каз таманды) арбын түшүрүшөт. Анын алдына «кош мүйүз» берилет. Буга «каз аяк көчөтү» таажы сымал көрүнүп кетет. Мындан «карга тырмак көчөтү» айырмаланып турат. Төрт бурчтук өзөктүн төрт тарабынан кадимки «карга тырмак»

түшүрүлүп, ал формасы боюнча килемге эң эле ичке берилет. Адатта, уздар көчөттү айлана-чөйрөдөн алары түшүнүктүү. Килемдеги «кыңыр моюн көчөт» четтери «араа тиш» (бычак учу) болуп көрүнөт. «Пашайы көчөт» болсо төрт бурчтуктун ичи-сыртынан «араа тиш» (бычак учу) сымалданып түшүрүлөт.

Татаал көчөттөрдүн бири килемчиликте «кытай шак» болуп саналат. Бул орнамент фитоморфтук багытка ооп, шактары ийилген бакты түшүндүрүп турат. Бул көчөттөр Чон-Алай өрөөнүндө көп кездешет.

Кыргыз элинин килем токуусундагы орнаменттерди төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот: биринчи топко геометриялык-космогониялык, төгөрөк жана тик бурчтуу, үч бурчтуу, кыйшык бурчтуу формасындагы орнаменттер: «тогуз дөбө», «күн», сегиз бурчтук алты бурчтук «чоң коргон», «коргон» орнаменттери, үч бурчтук «тумар», «бычак учу», чоң көлөмдүү «чырым» (крест) тибиндеги орнаменттер, ромб формасындагы орнаменттин түрлөрү. Экинчи топко: жаныбарлар дүйнөсүнүн үлгүлөрү кирет. Алардын арасында: «кочкор мүйүз», «мүйүз», «кыңыр моюн», «төө моюн», «бото моюн» «кыргоол», "куш канат", "ит куйрук", «ит таман», "омуртка", ж.б.у.с. бар. Кийинки топко өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу аталыштар кирет: "арча", "карагайдын бутагы", "тал бариги", «кырк шак», "гүл" жана «бутон» (ачыла элек гүл) . Бул орнаменттер кыргыздардын жаратылыштагы флоранын кээ бир тотемистик белгилери бар өсүмдүктөрдү жакшы түшүнгөнүн жана арча-карагайлардын адам баласынын организmine оң таасирин сезе билгендигин белгилейт. Акыркы топко үй буюмдарын, күнүмдүк турмушту жана маданиятты чагылдырган орнаменттер, мисалы "аттын такасы" , "казан кулак" орнаменти чанда кездешсе да өтө жогору баага ээ. Ал эми "тарак" абдан терең мааниге ээ.

Жагалмай күндүн асман боюнча кыймылын, жашоо кыймылын билдирет, ал эми саат жебесине каршы нурлар өлүмдү, караңгылыкты, суукту билдирет. Н.А.Аристов Орхон-Енисей жазууларындагы алфавиттин басымдуу бөлүгү эн тамгалардан келип чыккан деген пикирди айтат. Окумуштуу Енисей жергесиндеги эн тамгаларды кыргыз урууларынын эн тамгалары менен салыштырып, кыргыз эн тамгаларынын басымдуу бөлүгү Орхон-Енисей жазууларындагы алфавиттерге өтө окшош, теги жалпы экендигин айткан.

Эн тамгалардын келип чыгышы кыргыз элинин мал чарбачылыгы, жашоо турмушу, дүйнө таанымы, жаратылыш менен карым-катышы, диний түшүнүктөрү менен байланышкан.

А.Е. Фёлькерзам кыргыздардын ар бир уруусунун эн тамгалары бар экендигин жана ал эн тамгалар алардын оюуларында кездешерин маалымдайт. Ар бир кыргыз уруусу, (ал бул маалыматтарды 1902-жылы алган) өздөрүнүн уруу тамгасын колдонушкан жана алар кыргыздын түктүү килемдеринин оюуларында колдонулган. Тамгалардын фигуралары адатта, бир нече сызыктардан гана турган. Тамгалар атадан балага өтүп турган. А.Е. Фёлькерзам уруунун санына жараша ондогон, а түгүл жүздөгөн бир эле уруу тамгасы басылган боз үйлөрдү кездештирүүгө болот, бирок адатта уруу тамгалары 20 нын тегерегинде эле болгон дейт А.Е. Фёлькерзам.

Кыргыз килемдеринде жана башка килем буюмдарда уруу тамгалары оюу катары пайдаланылган жана килем токуу кыргыздардын, өзгөчө ичкиликтердин ичинен кыдырша ж.б. урууларынын гана колунда болгон.

Демек байыркы кыргыз эн тамгаларынын муундан-муунга өтүп, колдонулуп келе жаткандыгы көрүнүп турат. Эн тамгалар кыргыздарда жеке эн тамгаларды эстелик үчүн башка бирөөгө бериле турган буюмдарга сайма түрүндө түшүрүү салты болгондугун белгилейт.

Төртүнчү бөлүк **“Килем жана килем буюмдарындагы жергиликтүү көчөттөрүнүн семантикасы”** деп аталат. Кыргыздардын салттуу килемдериндеги орнаменталдык мотивдери геометриялык, космогониялык, фитоморфтук (өсүмдүк), антропоморфтук (адамдын дене мүчөлөрү), зооморфтук (жаныбар), орнитоморфтук (куштардын) жана күнүмдүк турмуштагы буюмдарды чагылдырып турган.

Окумуштуу М.Ф. Гаврилов кыргыздардын орнаменттерине мүнөздөмө берип жатып, алар өзгөчө феномен катары терең социалдык, табигый чөйрө менен айкалышкан мотивдерден турарын жазган.

Орнаменттердин семантикалык мазмуну мезгилдин өтүшү менен элдик ооз эки чыгармаларга дуушар болуп мифология, тотемисттик, анимисттик жана фетиштик идеялар менен кыйыр байланышта болуп келет.

Лейлек өрөөнүндөгү Мурас айылындагы уз-чеберлердин маалыматы бонча кыргыз көчөттөрүндө кызыл түс арбын кездешет. Кээде килемдерде кызыл түстүн бир нече түрлөрүн бир эле аянтчадан көрүүгө боло. Килемдердин жердиги ток кызыл болгон болсо анын үстүнө орнаменттердин ач кызыл, күлгүн кызыл, мала кызыл түстөрүн беришкен.

Чоң-Алай өрөөнүндө килем токуу жүрүмү башка түштүк аймагындагы килем токуу жүрүмүнөн айрымачылыктары аз. Мисалы Чак айылынан кезиккен килемдин узундугу 6,5 метр ал эми туурасы 4 метрди түзгөн килемде «короо», «коргон», «кайкалак», «умай эне», «казан кулак», «чуурутма» «кайкалак» көчөттөрүн кездештирүүгө болот.

Ал эми Лейлек аймагында Кулунду айылында кездешкен килемдин узундугу 4 метр, туурасы 3,5 метрди түзүп, борбордук талаасында 8 коргон жайгашкан. Коргондордун ар бири сегиз бурчтуу коргон тибинде көчөт токулуп, ар биринин ичинде экинчи коргон көчөтү түшүрүлгөн. Биринчи коргон менен экинчи коргондун ортосунда «толкун» жана «тогуз дөбө» орнаменттери түшүрүлгөн. «Толкун» бул сууну түшүндүргөн, «тогуз дөбө» космогониялык белгилер болуп саналып, ааламды жана жаратылышты, курчап турган айлана-чөйрөнү чагылдырат. Ал эми бул коргондун борбордук бөлүгүндө «каз таман» жана «үч жалбырак» орнаменттерин көрүүгө болот. Ал эми ушул эле орнаменттерди окумуштуу А.Е.Фелькерзамдын маалыматы боюнча түркмөндөр «куштун изи» деп мүнөздөмө берсе, кыргыздар «беде гүлү» деп аташкан. Бул килемдин чеке бөлүгүндөгү жээгинде «ислими» көчөтү түшүрүлгөн, ал эми ыраакысында «чычкан көз» кээде «чымчык көз» орнаменти токулган. Биринчи жээк менен ыраакынын арасында коргондордун

ичиндеги көчөттөр эле кайталанып түшүрүлгөн. Ушул эле орнаменттерди Баткен өрөөнүнүн килемдеринен кезиктирсе болот.

Чоң-Алай өрөөнүнө караштуу Кара-Тейит айылында токулган түктүү килемдин ыраакысында (четки жээгинде) купуя түрүндөгү ачыла элек гүл түшүрүлгөн. Ал эми килемдин сырткы коргонунан геометриялык орнаменттерди байкоого болот. Көпчүлүк учурда кыргыздарда килемдин негизги талаа бөлүгүндө тегерек айчыктарды, үч бурчтук, ромбдор, алты бурчтук, сегиз бурчтук көчөттөр түшүрүлөт. Килемдин четки капталдарындагы ыраакысына⁴ «бычак учун» түшүрүшкөн. Бул орнамент жөнүндө барон А.Е.Фелькерзам, С.М. Дудин жана В.Г. Мошковалар да эскерип, аны комплекстүү түрдө жайгашкан орнаменттерди толуктап турган жана эң көп кездешкен элемент катары карашкан. Семиотикалык мааниси боюнча килемдин сырткы коргонуна, коргоочу касиетке ээ деп «бычактын учун» түшүргөн. Бычактын культу кыргыздардын салттуу маданиятында орду өзгөчө болгон. Бычак коргоочу жана сактоочу мүнөздөгү сакралдык мааниге ээ үй-тиричилик буюму болгон.

Ноокат өрөөнүндөгү Каранай айылындагы килемдердин орнаменттери жана сызыктары бир өңдө боёлуп, жалпы (так, негиз) түсүнөн айырмаланып берилет. Бул көркөм сүрөттөлүш көбүнчө эки түрдөгү орнаменттерден турат: коргон көчөт жана борбордогу көчөттүн ар бири көптөгөн өзгөрүүлөргө ээ болушу мүмкүн.

Байыркы Кытайдын коло идиштериндеги иероглифтер “кочкор” сымал Тыва орнаментикасындагы стилизацияланган сүрөткө окшоп турат. Бирок белгилүү окумуштуу С.И. Вайнштейн кытай иероглифинин Тыва орнаментине тийгизген таасири болушу мүмкүн эмес, аталган “кочкор” мотивдери бири-бирине көз карандысыз пайда болгон деген ойду билдирген.

Сибирдин түштүк аймактарындагы элдеринин искусствосундагы орнаменттин өнүгүшүнө байкоо жүргүзүп С.И.Вайнштейн кочкордун мүйүзүн бара бара койдун башы оймо-чиймеленген орнаменталдык мотивге жана абстракттык мүнөзгө ээ болгон элементтерге өзгөрүлгөнүн баяндайт.

Изилдөөчүлөр орнаменттердин искусстводогу табияты, ролу жана мааниси жөнүндө ар кандай көз караштарды билдиришкен. Кыргыз элинин килем токуу жүрүмү мал чарбасынан түздөн-түз көз каранды экенине карабастан, көчмөн турмушта килем токуу өтө кыйын, иш жүзүндө мүмкүн эместиги практика жүзүндө көрүндү. Демек, килем токуу жүрүмүн өздөштүрүү үчүн жарым отурукташкан чарба ыңгайлуу болгон.

Бешинчи бап **“Килем токуу жүрүмүнө байланышкан салттар жана жөрөлгөлөр”**, анын биринчи бөлүмү **“Килем токуу жүрүмүндөгү салт-санаалар, ырым-жырымдар”** деп аталат.

Килем согууну баштаганда бир мыкты чебер-уз килемдин акыр аягына чейин бүтүшүн көзөмөлдөөнү мойнуна алган. Түк байлаардын алдында эриштерге мончоктой тизип, жиптерди өткөрүп токуунун негизги себеби - *ишибиз илгери болсун* деген ниет.

⁴ Килемдин борбордук талаасынан ыраакта жайгашкан четки бөлүгү

Иштин башы ишемби деп, килемди аптанын белгилүү күндөрү гана башташкан. Алгач килем токула турган үйдө курулган дүкөндү ысырыктап (аластап), жыт чыгарып, улуу муундагы байбичелер бата берип андан кийин токуучу чебер кыздар килемдин эришин жүгүртүшкөн. Килем токуу жүрүмүндө “учук таштамай”, “килем жоктомой”, ”табак узатуу” сыяктуу жөрөлгөлөрдү аткарышкан. Килем согулуп жаткан үй кыргыз кыздарын мыкты тарбиялай турган ордо катары кабыл алынган.

Уз-чеберлер иштин арбыштуу болушу үчүн килем токулган үйдө орто эсеп менен алганда 14-15 күндөй бүтүп кеткиче түнөшкөн. Таң эрте менен багымдат мезгилинде туруп эрте мененки чайды ичип килемдин үстүнө чыгып килем токууга камынып жатып, “килемим бышык болсун”, “колум жорго” - деп килемди тез арада бүтүп кетүүнү ниет кылышкан. Ал учурда электр жарыгы жок болгондуктан килемдин үстүндө олтурушуп *көз байланып калганга* чейин же шам кирген убактысына чейин гана килем сого алышкан. Килем токуу учурунда чеберлер кечкисин иш токтогондо килемдин айлана-чөйрөсүн, тегерек четтерин жана килемдин өзүн дагы тазалап, ысырыктап коюшкан, мунун себеби, килемге жин-шайтандар ойноп, кырсыгып калбасын дешкен.

Килем токуу жүрүмү, бул бир гана килемди даярдоо гана жүрүмү болгон эмес. Ал улуу муун менен кичүү муундун ортосундагы мамиле, салттарды, эмгек түрлөрүн кийинки жаштарга калтыруу салт-санаанын сакталышын жана андан-ары өнүгүшүнүн келечектеги муундун эмгектери социумга, коомго даярдануунун ордосу же борбору болгон. Коомдогу ар кандай жаңылыктар жана жаңычылдыктары (инновация), чарбанын жаңы түрлөрү да ушул жерден тараган.

Килем токулуп бүткөн соң чебер кыздар тарабынан “килем какты” каадасы ишке ашырылат. Бир катар чаңын кагып салып, андан кийин аны төрдөгү үйгө салып коюшкан. Аларды байбичелер алкап, килемге баа берип килемди соккон чебер кыздарга ак баталарын беришкен: “Өркөнүңөр өссүн, колунар дарт көрбөсүн, элдин кызматында болгула, бактылуу жана баралдуу өмүр сүргүлө”- деп ак батасын беришкен.

Кыргыздарда килем токуу ар кандай максаттарга ылайык токулган.

Бул килем кыздын себине токулган болсо, анда ал килемди аздектеп, кыздын тою күнүнө чейин сактап түрүп коюшчу. Ал эми бешик тойго (жентек той) арналып токулган болсо, анда неберенин өмүрүн тиленген баталар берилген. Ошондой эле сүннөт тойлорго арналган болсо, эркек небересинин эрезеге жетип, мыкты эр - азамат болуп чонойсун деп бата берилген. Эгерде уул балдарына арналып токулган килем болсо (эгер үйлөнгөн болсо), аны дароо жеткирип берген. Эгер үйлөнө элек жигит болсо, алдын ала даярдап, ниет кылып килемди ороп сактап коюшкан. Ал эми кээ бир учурда аксакалдар “өлүмтүгүмө” деп килем токутуп жыйдырып коюшкан учурлар да кездешкен. Бул килемдин согулганын эч ким туйбай, шаан-шөкөтсүз эле токулган. Бул килемдерди ошол үйдөгү уул-келинине дайындашкан. Алар өз кезегинде килемди күбөгө жедирип койбой, жакшы сактап күнгө алып чыгып жайып, күн

жедирип, шамалдатып кайра үйгө алып кирип, жүккө кошуп жыйып коюшкан. Кокус үйдүн ээлери кайтыш болуп калса, килеми дайыма даяр турган.

Көчмөндөр жана жарым көчмөндөр өзгөчө маданияты менен мүнөздөлүп, ал мейкиндик менен убакытты өзгөчө кабылдоону, меймандостуктун каада-салтын, жөнөкөйлүктү жана чыдамкайлыкты билдирет. Кыргыздардын турмушундагы дээрлик бардык кубулуштары килем жана килем буюмдары менен байланышта болгону изилдөөлөрдүн жүрүшүндө байкалды. Ушул жогоруда аталган жөрөлгөрдүн семиотикасын чечмелеп, алардын кыргыздардын этномаданиятындагы өзгөчөлүктөрү каралды.

Ал эми экинчи бөлүм **“Кыргыздардын салттуу килем жана килем буюмдарын пайдалануу чөйрөсү”** деп аталып, кыргыздардын салттуу килем жана килем буюмдарын пайдалануу чөйрөсү кеңири болгону жөнүндө сөз болот. Дээрлик Чоң-Алай, Лейлек, Баткен өрөөндөрүнүн ичкилик урууларында токулган түктүү килемдер той-мааракелерде эң маанилүү жана зарыл буюм катары колдонулган. Айрыкча үйлөнүү үлпөтү, кыз узатуу салтында, бешик тойдо, сүннөт тойлордо килем жана килем буюмдарынын мааниси жогору болгон. Андан тышкары ар кандай мааракелерде жана маркумду узатуу зыйнаты, маркумду эскерип берилүүчү аштарда килемдер баалуу буюм катары колдонулган. А түгүл үйдүн ээсинин социалдык абалын дал ушул килем жана килем буюмдарынын үйдүн ичиндеги жүктүн арасында жыйылып турган санынан улам андап билишкен. Кыргыздарда өтө жогору бааланган буюмдары эң биринчи иретте эркек балдарга, кыздарга да арналып токулган. Кыргыздарда килемдер кыздын себинин ажырагыс бөлүгүн түзөт. Адат боюнча, кыз күйөөсүнүн үйүнө келгенде боз үйдү ичинен жасалгалаш керек эле. Кыздарына сеп катары энелер үчтөн кем эмес килем жасаш керек болчу, ошондуктан үйлөнүү тоюнун алдында кыргыздарда Орто Азиянын башка элдериндей эле колукту тараптагы чебер аялдар анын ичинде кыздын апасы, эжелери, жеңелери жана кээ бир учурда кыз өзү да кошо чогулуп килемдерди даярдашкан. Бул жерде кызга берилүүчү септин көлөмү жана эсеби, кыздын ата-энесинин жашоо шартына жараша болсо экинчи жагы кызга берилген калыңдын дагы көлөмүнө жараша болгон.

Ата-энелер тарабынан берилген килемдери жана токулган буюмдары жаштар үй-бүлө курганда, кыздар турмушка чыкканда эң керектүү буюм катары өзүнүн кызматын аткарган. Ата-энеден калган кымбат белек, аруу тилек, каалоо болуп эсептелген. Белгилүү болгондой кыздын себине кыргыздар баалуу деп эсептелген гана буюмдарын беришкен. Килем жана килем буюмдары үй-бүлө курган жаштардын турмушундагы маанилүү болгон жана баасы жогору “көзгө көрүнгөн” буюмдарынын бири болуп эсептелген. Кудасөөктөрдүн ортосундагы алыш-бериш мамилелеринин ичинде да килем жана килем буюмдары негизги орунду ээлеген, руханий жана материалдык байлыктын, баалуу мүлктүн бир түрүн түзгөн. Кудасөөктөрдүн ортосундагы мамилелерди кандайдыр бир денгээлде жогорулатып, жакындатып, сыйурматын арттырган.

Салттуу килемдер тарыхта үй-бүлөдөгү мамиледе эле эмес, мамлекеттердин ортосундагы карым-катнашта да маанилүү орунду ээлеген.

Үйлөнүү тойлорунда, айрыкча кыздын энеси турмушка чыгаарда кызына алына жараша сеп жасап берген, алардын эң маанилүүсү жана барктуусу токулган түктүү килем болуп саналган. Колунда бар үй-бүлөлөрдө салт боюнча кызга септин санын “тогуздап” беришкен. Мисалы, *тогуз табак*. Ал кызды төркүлөтүп барганда кудалар алып баруучу каражаттардын жыйындысы. Анда бир түйүндө жалаң кийим-кеченин (сарпайлар) түрү, биринде таттуу-момпосуйлар, башкасында атыр-упа деп отуруп, тогуздай табак жасалган. Биздин оюбузча, тогуз саны килемге да түшүрүлгөн, “тогуз кабат аалам”, “тогуз дөбө” сыяктуу табынуучулук мотивдер кыргыздардын элдик билимин жана руханий абалын чагылдырат. Келген келин төгөрөгү төп келишсин, эч нерседен кем болбосун деген түшүнүк менен жасалгаларды тогуздан беришкен.

Кызды кудалап келгенде, кыздын энеси тарабынан босогого адаттан тышкары көлөмү кичирээк болгон токулган килем салып, анын үстүнө ак түстөгү матаны кошо салып коюшкан, аны ичкилик урууларында *паяндос* деп аташкан. Паяндос – бул кызды алганы келген күйөө бала менен кудаларга өзүнчө салынуучу килем буюму.

Төөнүн ботосунун үстүнө да кооздук катары, андан кала берсе коргоочу катары токулган килемче жабылган. Бул килемчелер атайын ботолор үчүн токулган, анча чоң эмес көлөмгө ээ болуп *тайлак килем* деп аталган. Бул көрүнүштөр төөнүн аздектелишин, кыргыздардын төөгө карата болгон тотемдик ишенимин да тастыктайт.

XIX кылымдын аягынан тарта Фергана өрөөнүндөгү ичкилик урууларынын килемдери Орто Азиянын Кокон, Кожент, Самарканд, Ташкент, Бухара шаарларында товар катарында жайыла баштаган.

В.Г.Мошкованын жазганына караганда Фергана чөлкөмүндө 1914-жылдан 1924-жылга чейин килем токуу жүрүмү кризиске учурап, а түгүл жаш чеберлердин жоктугунан жалаң эле улгайган чеберлерден үйрөнүүгө аргасыз болушкан. Фергана өрөөнүндөгү пахта өстүрүү чарбасы алгылыктуу болуп, кыргыз аялдары килем токуу менен каражат тапканга караганда жакшы киреше бергендигинен улам килем токуу анда ары да солгундай баштайт.

Корутунду диссертациядагы иликтенген маселелерге тыянактар сунушталды.

XIX к. аягы жана XX к. баш. салттуу кыргыз килем токуу кол өнөрчүлүгүн өз алдынча материалдык маданияттын бир бөлүгү катары калыптанышын изилдөө жана килем токуу өнөрүнүн өнүгүшү боюнча бир катар окумуштуулардын тарыхнаамалык иликтөөлөрү үч мезгилге бөлүнүп каралды.

Кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүн изилдөөдө күткөн жыйынтыктарга жетүү үчүн иштин илимий- теориялык жана методологиялык негиздери белгиленип аныкталды.

XIX к. аягы - XX к. баш. Фергананын түштүк батышында, Чоң-Алай, Лейлек, Баткен, Ноокат өрөөндөрүндө мал чарбачылык жана дыйканчылык

менен кесип кылгандан тышкары үй-шартында жөнөкөй куралдар менен кол өнөрчүлүктү да өнүктүрүшкөн. Үй-бүлөнүн шартында жөнөкөй куралдар менен салттуу килемди токууну терең жана ар тараптан өздөштүрүшкөн. Фергана өрөөнүнүн кыргыздар жайгашкан башка аймактарында килем токуу салты өзгөчө ичкилик топторунда кеңири таркаган.

Килемдин негизин жүн түзгөн. Ошондуктан килемди токууда эң биринчи ирээтте жүндү даярдашкан. Килем токууга дээрлик койдун жазгы даакы жүнүн колдонушкан, ал эми башка жүндөн жасалган буюмдарды күзгү жүндөрдөн жасай беришкен. Жүндү кыркуу мезгилине да маани беришкен, койдун жүнү өрлөп туташкан бойдон кыркылышына көзөмөл салышкан. Кыркылган жүндү тытып, сабап, андан кийин ийиктин жардамы менен колдо ийрип жипке айландырып даярдап алышкан. Кыргыздардын килем токуу үчүн жүн каражатынан жиптин түрлөрү жана жип даярдоонун салттуу ыкмалары аныкталды. Кыргыздар килем токууга керектелүүчү келебе, түк, эриш, аркак жана жороп жиптерин жасашкан. Мында жиптерди ийрүү, чыйратуу жүрүмдөрүнө көңүл бурулуп, жиптин сапаттуу текши ийрилгенде гана килем кооз чыгаары белгиленди.

Негизинен табигый түстөгү ак, кара, күрөң, кызыл, көк койдун жүндөрү табигый түрүндө иштетилген. XIX к. аягы – XX к. башында кыргыздардын килем токуу үчүн арналган жиптерди өсүмдүк боёктору менен боёо ыкмаларын колдоно башташкан. Чеберлер килем жана килем буюмдарын элдин табитине жараша көркөмдүү жасоону мыкты өздөштүрүшкөн. Мында жүндөн жасалган жиптин түрлөрүн табигый боёктор менен сапаттуу боёо ыкмаларын элдик билимдердин жана тажрыйбанын натыйжасында так ишке ашырышкан. Табигый боёкторду өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү жаратылыш берген жана колдо өскөн өсүмдүктөрдөн алышкан.

Килем токуу куралдары болгон дүкөн, ийик, токмок, кайчы, бычак ж.б.у.с. куралдардын жасалуу ыкмалары, алардын жасоо каражаттары, куралдарды колдонуу ыкмалары аркылуу кыргыздардын колдонмо искусствосундагы эволюциясы каралды. Жогоруда аталган килем токууда колдонулган куралдардын ар биринин жасалуу жана колдонуу ыкмаларына токтолуп, килем токуу кол өнөрүндөгү орду аныкталды. Андан тышкары жогоруда аталган эмгек куралдарынын ар бирине байланышкан семиотикалык баа берүү жагы каралып, алардын турмуш тиричиликтеги салттуу маданият менен байланышы аныкталды.

Килем жана килем буюмдарын даярдоонун салттуу ыкмалары муундан муунга, энесинен кыздарына жана келиндерине өтүп келген. Мында килем токууну кыз балдар жаштайынан эле өздөрүнөн улуу муундардан жаштайынан эле үйрөнө башташкан. Килемге даярдоого жапа тырмак үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү катышкан. Кыргыздар килем токуу менен негизинен ысыкта, жай мезгилдеринде алектенишкен.

Килемдин даярдалып, согулуп бүтүшү анын көлөмүнө жараша болгон. Килем ылдамыраак даярдалышы жана токуу жүрүмүн тездетүү үчүн килем ээси чебер кыздарга толугу менен шарт түзүп берген. Килем токулуп башталгандан

тарта бүткөнгө чейин килем ээсинин үйүнө тууган-уругу жана колу-кошуналары байма-бай кабар алып турушкан. Кээ бир учурда кол кабыш кылып жардам берип, тамак-аш да алып келишкен. Түктүү килемден тышкары кыргыздар араби килемин да соктурушкан. Араби килемин токуу түктүү килемге караганда алда канча жеңил болгон. Араби килемин Чоң-Алай, Лейлек, Баткен, Ноокат өрөөндөрүндө ушул күнгө дейре токуп келишет. Бул килемди кыргыздар башка элдер менен карым-катнаштын негизинде үйрөнүшкөн. Килем токуу жүрүмү ар кандай салт-санаа жана үрп-адаттар менен коштолгон.

Килем токуу өнөрүнүн кээ бир көрүнүштөрү кыргыздарга да тиешелүү болгон жүрүм жана түпкүлүгү кыргызга гана таандык болгон деген илимий гипотезага токтолдук. Демек, биз изилдөөлөрүбүздө кыргыздардын арасында килем токуу салты орто кылымдарда пайда болуп, ушул мезгилге чейин жашап келет.

Кыргыздар көчмөн жана жарым көчмөн жашоосунда салттуу килем токуу өнөрү менен алектенип, турмуш-тиричиликтеги кээ бир орчундуу деп эсептелген маселелерди чечкенин байкоого болот. Килем токуу жаш үй-бүлөлөрдүн тууган-уругунун, кошуналардын биргелешкен иши катары каралат. Бир уз-чебердин жалгыз өзү килем токушу мүмкүн эмес, килем согуу – жамааттын иши. Килем токуу жүрүмү өз кезегинде кошуналарды, урук-туугандарды бириктирүүчү социалдаштыруучу зор эмгек жараянынын жүрүмү болуп эсептелет. Изилдөөлөр көрсөтүп тургандай, кыргыздардын жүндөн жасалган салттуу же турмуш-тиричилик буюмдары көчмөн маданияттын зарылчылыгынан келип чыккан. Жалпы эле климаттык шартка жараша калыптанган мал чарбасынын ичинен кой чарбасынан алынган чийки каражатар килем үчүн сырьёлук база болуп саналат. Кыйла татаал климаттык шартка жараша үйдү жылуулоо зарылдыгы келип чыккан. Аялдар жана кыз-келиндер үй жумуштарынан башка учурунда токуучулук менен алектене алышкан.

Кыргыздардагы килем токуучулук өнөрү буга чейин салттуу жана калыптанып калган токуучулук искусствосуна ээ болгон башка этностордун таасирин да алгандыгы маалым. Килем токуу өнөрүнүн комплекстүүлүгүн баса белгилеп, анын ар бир аймак үчүн белгилүү салттык чектерде калыптангандыгын жана өнүккөндүгүн белгилейбиз. Байыркы салттарга таянып, килем токуучулук өнүгүүнүн узак жолун басып өтүп, бүгүнкү күнгө чейин жашап келет.

Кыргыздардын килемдеринде жаратылыштан алынган жана чарбага жараша көчөттөрдүн салынышы байкалат. Айрыкча кочкор мүйүз, кочкорок көчөттөрү килемдин дээрлик бардык түрлөрүндө кездешет. Кыргыздарда асман кубулуштарын чагылдырган айчык, тегерек, тогуз дөбө көчөттөрү кеңири таркалган. Бул биринчи кезекте күн системасын, жаратылышты чагылдырган көчөттөрү арбын болгон.

Кыргыз килемдериндеги оймо-чиймелери жана алардын символикасы аркылуу, кыргыздардын айлана-чөйрөнүн өнүгүү жараянынан кабардар болушкан. Умай эне көчөтү дээрлик ар бир килемге берилүүчү орнаменттин

бир түрү. Бул көчөт сакралдык мааниге ээ болгон кыздын себине берилүүчү килем буюмдарынын дээрлик баарында кездешкен. Кыргыздардын килем жана килем буюмдарына эн тамгаларын да түшүрүшкөн. Мында элдердин диний жана ыйык идеялары, алардын көркөм көз караштары чагылдырылган.

Кыргыздардын кол өнөрчүлүктөрүндөгү орнаменттердин, өзгөчөлүктөрүн эске албаганда, бирдей эле формага ээ болгон. Кыргызстандандын түштүгүндөгү кездешкен килемдер дал ушул көчөттөрдүн аталыштары аркылуу айрымаланат. Кыргыз килемдеринде айрыкча Чоң-Алай өрөөнүндө «короо», «коргон», «кайкалак», «умай эне», «казан кулак», «чуурутма» «кайкалак» көчөттөрүн арбын кездештирүүгө болот.

Кыргыздардын килемге жана килем буюмдарына түшүрүлгөн орнаменттеринин мааниси анын символикалык, семиотикалык жана семантикалык функцияларына негизделет. Андан тышкары килем көчөттөрүнүн коргоочулук да, сакралдык да мааниге ээ болгондугун байкоого болот. Изилдөөчүлөр орнаменттердин искусстводогу табияты, ролу жана мааниси жөнүндө ар кандай көз караштарды билдиришкен. Кыргыз элинин килем токуу жүрүмү мал чарбасынан түздөн-түз көз каранды экенине карабастан, көчмөн турмушта килем токуу өтө кыйын, иш жүзүндө мүмкүн эместиги практика жүзүндө көрүндү. Демек, килем токуу жүрүмүн өздөштүрүү үчүн жарым отурукташкан чарба ыңгайлуу болгон.

Салттуу килем токуу жүрүмүнө даярдык көрүү мезгилинен тарта килем согулуп бүткөнгө чейин белгилүү салт-санаалар, үрп-адаттар менен коштолгон. Иштин башы ишемби деп, килемди аптанын белгилүү күндөрү гана башташкан. Алгач килем токула турган үйдө курулган дүкөндү ысырыктап, жыт чыгарып, улуу жаштагы байбичелер бата берип андан кийин токуучу чебер кыздар килемдин эришин жүгүртүшкөн. Килем токуу жүрүмүндө “учук таштамай”, “килем жоктомой”, ”табак узатуу” сыяктуу жөрөлгөлөрдү аткарышкан. Бул жөрөлгөлөр кыргыздардын социалдашуусу жана бири-бирине жардамдашуу, колдоо көрсөтүү максатында аткарылган.

Кыргыздардын салттуу килем жана килем буюмдарын пайдалануу чөйрөсү кеңири болгон. Дээрлик Чоң-Алай, Лейлек, Баткен өрөөндөрүндө ичкилик урууларында согулган килемдер той-мааракелерде эң маанилүү жана зарыл буюм катары колдонулган. Айрыкча үйлөнүү үлпөтү, кыз узатуу салтында, бешик тойдо, сүннөт тойлордо, өлүк көмүү зыйнатында килем жана килем буюмдарынын мааниси жогору болгон.

Ал эми XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта кыргыздар Россия империясынын курамына киргенден баштап килем даярдоо багыттары өзгөрө баштаган, килемди товар катары өндүрүп Кокон, Кожент, Самарканд, Ташкент, Бухара аймактарына сатыла баштаган. Кыргыз килемдеринин пайдалануу чөйрөсү кенейип, саны жана сапаты өзгөргөн.

Килем буюмдар бир эле мезгилде бир нече функцияны аткарган: төшөнчү, отургуч, мүлк катары. Андан тышкары килем токуу техникасын колдонуп жасалган буюмдары-боз үйдүн эмеректери, эшик тыш, тегирич,

чавадан, торбо, баштык, аяк кап, куржундун түрлөрү, кайчы кап, туз баштык, туткуч-кармагычтар, көрпөчө, ат жабдыктары ж.б.у.с.

Чарбанын натуралдык жана жарым натуралдык формаларынын үстөмдүгү, кол өнөрчүлүктүн кустардык формасы үй-бүлөнүн жашоо деңгээлин камсыз кылууга багытталган.

Килем токуу Лейлек өрөөнүндөгү Андарек, Маргун, Даргун, Кулунду, Катран, Тогуз-Булак, Раззаков, Баул, Кара-Булак айылдарында өзгөчө жайылган. Ал эми Баткен өрөөнүндөгү Бужум, Самаркандек, Ак-Сай, Ак – Татыр, Кара-Булак, Кызыл-Булак аймактарында түктүү жана түксүз араби килеми кеңири токулат.

Чоң-Алай өрөөнүндө дээрлик бардык айылдарында килем токулган.

Жогоруда көрсөтүлгөн тыянактарга таянуу менен төмөндөгүдөй практикалык сунуштар берилет.

Килем токуу процессинин салттарын жана алардын жасалгаланышын, килем буюмдарынын семантикасын изилдөө, аларды этностук тарыхтын, этномаданий процесстин жалпы көйгөйлөрүн тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү булактардын бири катары кароого мүмкүндүк берет.

Кыргыздардын салттуу килем токуу өнөрүн, андан ары изилдөө кыргыздардын башка тектеш жана коңшу этностор менен этногенетикалык жана этномаданий мамилелерин аныктоого жардам берет.

Кыргыздардын салттуу килем токуу өнөрү кыргыз көркөм маданиятынын өзгөчө көрүнүшү жана элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн кеңири таралган түрлөрүнүн бири катары андан ары системалуу изилдөөлөрдү, салыштырма анализдин чектерин олуттуу кеңейтүүнү жана улуттук маданияттын чегинен чыгууну талап кылат. Этникалык топтун жана этностордун чыгармачылык тараптан өзүн-өзү көрсөтүү формасынын жаңы терең жактарын килем токуу аркылуу ачып берет.

Кыргыздардын килемге түшүрүлгөн символикалык багыттарын, башкача айтканда оюм-чийимдерин, тынымсыз байыган килем жана килем буюмдарынын семантикасын системалуу түрдө изилдөө, идеологиянын жана салттык психологиянын нукуралуулугун кеңири чагылдырып, элдин руханий маданиятын тереңирээк түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүнүн тарыхтагы ээлеген ордун дагы терең ачып берүү үчүн комплекстүү жана систематикалык изилдөө иштери менен, килемчилик кол өнөрчүлүгүнө байланышкан ушул мезгилге чейин колдонулбаган терминдерди этнографиялык сөздүккө киргизүү.

Килем токуу кол өнөрчүлүгү боюнча тактап айтканда килем жана килем буюмдарын жана аларга колдонулуучу каражаттарды кошо фотоальбом чыгаруу. Салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү тууралуу орто жана жогорку кесиптик окуу жайларынын, жалпы билим берүүчү мекемелердин окуу китептерине киргизүүнү сунуштоо жана тери иштетүү боюнча адистерди даярдаган атайын орто кесиптик окуу жайларында, тарых жана этнология, антропология боюнча адистешкен жогорку окуу жайларында атайын курстарды уюштуруу.

Издөнүүчүнүн диссертациялык тема боюнча жарыялаган макалалардын тизмеси :

1. Сатыбалдиева, Ч. Т. Ковроткачества кыргызов (на материале юга Кыргызстана) [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Этносоциальные и этнокультурные процессы в центральной Азии: История и современность. Материалы Междунар. науч. конф. посвящ. памяти ученого-этнографа К. Мамбеталиевой. – Бишкек, 2010. – С. 213–215. https://drive.google.com/file/d/1Nrg6_3SILH6Hp4bmnDuhJUPyjRygnVBk/view?usp=drive_link
2. Сатыбалдиева, Ч. Т. Традиционные приемы мастерства ковроделия кыргызов в конце XIX - нач. XX вв. [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Вестн. ОшГУ. – 2012. – № 2. – С. 124–128. – ISSN 1694-7452. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2012-2-2-v.pdf>
3. Сатыбалдиева, Ч. Т. Тенденции традиционного ткачества кыргызов конца XIX - начале XX вв. [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2013. – № 2(44). – С. 4–5. <http://ilim.not.kg/wp-content/uploads/2022/10/2-2013.pdf>
4. Сатыбалдиева, Ч. Т. Проблемы исследования ковроткачества южных кыргызов конца XIX- нач. XX вв. [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2014. – № 3(49). – С. 166–171. <http://ilim.not.kg/wp-content/uploads/2015/09/NOT-3-2014.pdf>
5. Сатыбалдиева, Ч. Т. Узоры и орнамент традиционных ворсовых ковров и ковровых изделий у кыргызов [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Второй национальный конгресс этнологов, антропологов и археологов посвящ. 60 летию проф. А. Асанканова. Сб. ст. и докл. – Бишкек, 2015. – С. 479–481. https://drive.google.com/file/d/1o0cvKMZa8znMgsv7Cv9PO8B6WwqrQ4Qt/view?usp=drive_link
6. Сатыбалдиева, Ч. Т. Кыргыздардын салттуу түктүү килемдериндеги оймо чиймелердин семантикасы [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // ОШМУнун жарчысы. – 2015. – № 2. – С. 131–134-б. – ISSN 1694-7452. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2015-2.pdf>
7. Сатыбалдиева, Ч. Т. Традиционный ворсовый ковер южных кыргызов- как предмет изучения культурно-исторического наследия [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Вестн. ОШГУ. – 2015. – № 4. – С. 158–162. – ISSN 1694-7452. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2015-4-4.pdf>
8. Сатыбалдиева, Ч. Т. Кыргыздардын XIX кылымдын башындагы – XX кылымдын аягындагы килем токуучулук өнөрүнүн тенденциялары жөнүндө [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Третий национальный конгресс этнологов, антропологов и археологов. Вестн. ОшГУ. – 2016. – №3 206-209 -б. – ISSN 1694-7452. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2016-3-1.pdf>
9. Сатыбалдиева, Ч. Т. Семантика орнаментов и композиционные мотивы ворсовых ковров и ковровых изделий кыргызов [Текст] / Ч. Т.

Сатыбалдиева // Вестн. ОшГУ. Спец. вып. – 2017. – С. 260–262. – ISSN 1694-7452. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2017-s-1.pdf>

10. Сатыбалдиева, Ч. Т. Кыргыздардын XIX-кылымдын аягы жана XX-кылымдын башындагы килем току өнөрү-салттуу педгогикалык маданиятынын мурасы катары [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик туусунун 25 жылдыгына жана анын авторлорунун бири, көрүнүктүү этнопедагог-изилдөөчү Сабыр Иптаровдун 60 ж. арналган Салттык педагогикалык маданият ж-а балдар дүйнөсү аттуу VIII Респ. симп. жыйнагы. – Бишкек, 2017. – 302–306-б. https://drive.google.com/file/d/1yW7SUd6CMcg5eZzmWD-4893YJ-XSJ8Fv/view?usp=drive_link

11. Сатыбалдиева, Ч. Т. Традиционное ворсовое ковроткачество кыргызов [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Изв. вузов Кыргызстана. – 2017. – № 12. – С. 188–191. <http://science-journal.kg/en/journal/2/archive/9371>

12. Traditional Kyrgyz Carpet Weaving Process and Semantics of Related Customs [Text] / Sh.T. Satybaldieva, M. Tashalieva, A. Tagaybekova [et al]. // Advances in Anthropology. – 2021. – N. 25. – P. 68–75. – ISSN: 2327-5952. <https://www.scirp.org/journal/aa>

13. Satybaldieva, Sh.T. Wool Materials Application History in Kyrgyz Traditional Medicine [Text] / Sh. T. Satybaldieva // Journal of Social Sciences. – 2021. – N 9. – P. 43–50. – ISSN Online: 2327-5960. - ISSN: 2327-595. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=109751>

14. Сатыбалдиева, Ч. Т. Кыргыздардын салттуу килем токуу процесси менен коштолгон “учук таштамай” жөрөлгөсү [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // ОшМУнун жарчысы. – 2021. – Т. 1, № 3. – 27–33-б. – ISSN 1694-7452. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=109751>

15. Сатыбалдиева, Ч. Т. Алтайдагы Пазырык курганынан табылган токулган килем –тарыхый-этнографиялык булак катары [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // ОшМУнун жарчысы. – 2021. – 33–39-б. – ISSN 1694-7452. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2021-s3-3-1.pdf>

16. Сатыбалдиева, Ч. Т. Орнаментальные мотивы традиционных ворсовых ковров и ковровых изделий южных кыргызов [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Алтайский сборник. Материалы II го Междунар. алтаист. форума. 30-сент. 2021 г. – Барнаул, 2021. – С.192–196. – ISBN 978-5-7904-2597-4. https://drive.google.com/file/d/1GxYq7D71ssuLEQ5TbQNbIjvO4z_3tjrD/view?usp=drive_link

17. Сатыбалдиева, Ч. Т. Традиционный ворсовый ковер и ковровые предметы быта киргизов [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Бюл. науки и практики. –Нижевартовск, 2022. – Т. 8, № 2. – С. 456–46. – ISSN 2414-2948. <https://www.bulletennauki.com> <https://doi.org/10.33619/2414-2948/76>

18. Сатыбалдиева, Ч. Т. Кыргыздардын салттуу килем токуучулук менен коштолгон ырым-жырымдар [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // “Коомдо адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандырууда жана өнүктүрүүдө мугалимдин инсандык ролу аттуу” Турганбай Тагаевдин урматына арналган респ. илимий –практ. конф. макалалар жыйнагы. – Өзгөн, 2022. – 238–242-б. – ISSN 978-9967-48725. https://drive.google.com/file/d/1BKdgKOiHIQBu9xqWYxNrynaYECOOkmnP/view?usp=drive_link

19 .Сатыбалдиева, Ч. Т. Из истории ковротчества кыргызов [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Вестн. ОШГУ. – 2022. – № .4 – 118–123-б. – ISSN 1694-7452. <https://journal.oshsu.kg/index.php/vestnik/article/view/155/116>

20. Сатыбалдиева, Ч. Т. О традиционных коврах южных регионов Кыргызстана [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Бюл. науки и практики. – Нижневартоск, 2023. – Т. 9, № 1 (86 выпуск). – С. 363–369461. – ISSN 2414-2948. [issue/86 \(bulletennauki.ru\)](https://bulletennauki.ru/issue/86)

21. Сатыбалдиева, Ч. Т. Репрезентация этнокультурных и этногенетических особенностей через орнамент "бараний рог" на традиционных кыргызских коврах [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Международная-научная конф. Материальная и духовная культура народов Центральной Азии: современные исследования, проблемы и методы обучения. Узбекистан. –Джиззах, 2023. – С. 231–234. https://drive.google.com/file/d/1w6S18uxy9IIRBmRZnXXY1eVwIKi2CO05/view?usp=drive_link

22. Сатыбалдиева, Ч. Т. Некоторые аспекты процесса социализации кыргызских женщин на основе художественных ремесел (на примере ковроделия конца XIX-в начале XX вв.) [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // «Turkiy xalqlarda milliy urf-odatlarining avlodlarga ro vorisiyiligini taʼminlashda xotin-qizlarning orni» xalqaro onlayn konferensiya materiallari toplami. – Фергана, 2023. – 125–128-б. https://drive.google.com/file/d/104BDa30sNGrc-VQLfyKqwd_FUBIqQ2Ph/view?usp=drive_link

23. Сатыбалдиева, Ч. Т. Особенности процесса крашения в традиции ковротчества южных кыргызов [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Алтайские корни тюркской цивилизации: Материалы Междунар. науч. конф. Россия. – Барнаул, 2023. – С. 202–208. – ISBN 978-57904-2751-0. https://drive.google.com/file/d/1IHm8CupMIN6IOMRpiG6g83hkkWRL_xtH/view?usp=drive_link

24. Сатыбалдиева, Ч. Т. Кыргыздардын салттуу килем жана килем буюмдарын пайдалануу чөйрөсү [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Доцент Жумали Адилбаевич Адилбаевдин 75 жылдык мааракесине арналган "Дүйнөнүн жана Кыргызстандын тарыхын изилдөөнүн, окутуунун методологиялык маселелери" аттуу респ. илимий-практ. конф. ОшМунун жарчысы. – 2023. – № 2(3). – 82-85-б. – eISSN 1694-867X. <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/article/view/1128/918>

25. Сатыбалдиева, Ч. Т. Традиционное ковро ткачество кыргызов Чоң-Алайского района. [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Материалы международной научной конференции. Узбекистан, Наманган 2024. С.402-406.

https://drive.google.com/file/d/1W4B6jaRlVfn0jr1dC-v3pbfQ9IhhKlct/view?usp=drive_link

26. Сатыбалдиева, Ч. Т. Традиционное ковро ткачество кыргызов как культурное наследие южных областей Кыргызстана: методы исследований [Текст] / Ч. Т. Сатыбалдиева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Изд. АлтГУ. - Барнаул. - 2024. Вып. XXX. - С.66-72 DOI: 10.14258/2411-1503.2024.10 ISSN 2411-1503

https://drive.google.com/file/d/1fHkAaIBhPJ4KI_M8goyYT1z4gGSdB137/view?usp=drivesdk

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевнанын «Кыргыздардын салттуу килем токуучулук өнөрү (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы)» аттуу темадагы 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: салттуу маданият, жүн, ийик, жип, келебе, эриш, аркак, жороп, дүкөн, токмок, кайчы, бычак килем, килем буюмдары, килем көчөттөрү, орнамент, коргон, тогуз дөбө, кочкор мүйүз.

Изилдөөнүн объектиси - Кыргызстандын түштүк аймактарындагы XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү.

Изилдөөнүн предмети – XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүнүн багыттары.

Илимий изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз элинин салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгүн комплекстүү изилдөө жүргүзүлдү. Кыргыздардын салттуу килеминин негизин түзгөн жүндү жана андан жасалган жиптердин түрлөрүн килем токууга даярдоо, алардын боёо ыкмаларын ачып берүү жана килем жана килем буюмдарынын токуу куралдарынын даярдалышы изилденди. Салттуу килем токуу килем жана килем буюмдарынын түрлөрүн, аларга түшүрүлгөн көчөттөр, килем буюмдарын пайдалануу чөйрөсү көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн методологиялык негизи: Изилдөөнүн методологиясы негизин алдыңкы окумуштуулардын, тарыхчылардын, этнографтардын, искусство таануучулардын теориялык иштеп чыгуулары түзөт. Жыйналган материалды изилдөө тарыхый фактыларды жана окуяларды себеп-натыйжа байланышында изилдөөнү, алардын ырааттуу өнүгүшүн жана өз ара байланышын камтыган историзм принцибине (тарыхый детерминизм) таяндык.

Илимий иштин жаңылыгы. Кыргызстандагы этнология илиминде алгачкы жолу кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрчүлүгү иликтөөнүн объектиси жана предмети катары каралат.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жыйынтыктары кыргыз элинин салттык заттык жана заттык эмес маданияты, кол өнөрчүлүгү боюнча жалпылама тарыхый этнографиялык эмгектерде камтылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Эмгек кыргыздардын салттуу килем токуу кол өнөрүнүн ыкмалары тууралуу жалпы эле кыргыз этнографиялык окуу китептеринде жана лекциялык маалымат катары колдонулушу ыктымал.

Илимий-тажрыйбалык мааниси. Иштин практикалык мааниси биринчи кезекте тарых, маданият тарыхы боюнча фундаменталдуу изилдөө иштерин жазууда колдонула турган фактылык материалдардын бири болуп саналат. Тарыхчылардын, археологдордун, этнографтардын жана маданият таануучулардын изилдөө практикасында маанилүү жардамчы боло алат. Иштин жыйынтыгы менен тарыхый-маданий аймакты картага түшүрүү үчүн маалыматтык базаны түзсө болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сатыбалдиевой Чыныхан Топчубаевны на тему «Традиционное ковроткачество кыргызов (конец XIX века – начало XX века)» на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.07 – этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: традиционная культура, шерсть, пряжа, нить, келебе, аркак, жороп, лавка, молоток, ножницы, нож, ковер, ковровые изделия, ковровый декор, орнамент, бараний рог.

Объект исследования: традиционное ковроткачество конца XIX начала XX веков в южных регионах Кыргызстана.

Предметом исследования являются направления традиционного ковроткацкого промысла кыргызов конца XIX - начала XX века.

Цель и задачи научного исследования: провести комплексное изучение традиционного ковроткацкого промысла кыргызского народа. Основными способами изготовления традиционных кыргызских ковров являются подготовка сырой шерсти и видов нитей из нее для ковроткачества, раскрыты способы их окраски, изучена подготовка инструментов для ткачества ковров и ковровых изделий.

Методологическая основа исследования: Методологической основой исследования являются теоретические разработки ведущих ученых историков, этнографов, искусствоведов. Исследование собранного материала опиралось на принцип историзма (исторического детерминизма), который включает изучение исторических фактов и событий в причинно-следственной связи, их последовательном развитии и взаимосвязи.

Научная новизна исследования: впервые в этнологии Кыргызстана в качестве объекта и предмета исследования рассматривается традиционное ремесло кыргызского ковроткачества.

Научно-теоретические результаты исследования могут быть включены в общеисторические этнографические работы по традиционной материальной и нематериальной культуре, и ремеслам кыргызов.

Область применения. Исследование может быть использовано в этнографических учебниках по традиционным методам традиционного кыргызского ковроткачества. Ковры и ковровые покрытия, восстановленные в результате метода реконструирования, могут быть включены в производство, направленное на популяризацию культурного наследия в соответствии с потребностями кыргызского общества в настоящее время.

Научная и практическая ценность: Практическая ценность работы заключается, прежде всего, в одном из фактических материалов, которые могут быть использованы при написании фундаментальных исследовательских работ по истории, истории культуры. Он может стать важным помощником в исследовательской практике историков, археологов, этнографов и культурологов.

SUMMARY

dissertation by Chynykhan Topchubaevna Satybaldieva on the topic “Traditional carpet weaving of the Kyrgyz people (end of the XIX century - beginning of the XX century)” for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.07 – ethnography, ethnology and anthropology

Key words: traditional culture, wool, yarn, thread, keleb, melting, arkak, jorop, shop, hammer, scissors, knife, carpet, carpet products, chavadan, basket, bag, carpet seedlings, ornament, ram horns.

The object of the study: the traditional handicraft of carpet weaving in the late XIX and early XX centuries in the southern regions of Kyrgyzstan.

The subject of research is the directions of the traditional Kyrgyz carpet weaving craft of the end of the 19th century - the beginning of the 20th century.

The purpose and tasks of the scientific research: to carry out a comprehensive study of the traditional carpet weaving craft of the Kyrgyz people. The basic means of traditional Kyrgyz carpets are the preparation of raw wool and types of threads made from it for carpet weaving, the methods of dyeing them are revealed, and the preparation of tools for weaving carpets and carpet products has been studied.

The methodological basis of the research: The methodological basis of the research is the theoretical development of leading scientists, historians, ethnographers, and art historians. The study of the collected material relied on the principle of historicism (historical determinism), which includes the study of historical facts and events in the cause-and-effect relationship, their sequential development and interrelationship.

Innovation of the research: for the first time in ethnology in Kyrgyzstan, the traditional handicraft of Kyrgyz carpet weaving is considered as an object and subject of research.

The scientific-theoretical results of the research can be included in general historical ethnographic works on the traditional material and non-material culture and handicrafts of the Kyrgyz people.

Scope of application. Labor may be used in general Kyrgyz ethnographic textbooks about the traditional methods of traditional Kyrgyz carpet weaving. Carpets and rugs recovered through this research can be included in the production aimed at promoting cultural heritage in accordance with the requirements of the Kyrgyz society at the present time.

Scientific and practical value: the practical value of the work is primarily one of the factual materials that can be used in writing fundamental research works on history, cultural history. It can be an important assistant in the research practice of historians, archaeologists, ethnographers and cultural scientists. The results of the study can be used in the practical activities of carpet weavers. The results of the research presented in the scientific work can be used as an ethnographic source and in the preparation of general and special lecture courses in historical and ethnographic areas. With the results of the work, it is possible to create an information base for mapping the historical and cultural area.